

Lunds universitet
Historiska institutionen
HIS K01, VT-10
Seminarieledare: Dick Harrison
Handledare: Klas-Göran Karlsson
Datum: 7/7-10

Från vänster och öster

En undersökning av utrikesrepresentationens roll i svensk
underrättelseverksamhet inom och utom Sverige i samband med
bolsjevikfrågan 1920-1921

Erik Karlsson

Innehållsförteckning

1	Inledning	1
1.1	Problemformulering och syfte.....	1
1.2	Analytiskt instrument och frågeställningar	2
1.3	Källmaterial och avgränsningar	5
1.4	Forskningsläge	7
1.5	Disposition	9
2	Historisk bakgrund	11
2.1	Sverige och världen – den nya hotbilden	11
2.2	Underrättelsetjänsten – uppbyggnad och registrering	13
3	Farhågor och behov	16
3.1	1920 – Propagandans makt, utövare och organisation	17
3.2	1921 – Propaganda och militära förhållanden.....	19
4	Den svenska utrikesrepresentationen och den europeiska bolsjevismen	21
4.1	Estland.....	21
4.1.1	Propaganda och agitation	22
4.1.2	Registrering/kartläggning av personer	24
4.1.3	Militära och säkerhetspolitiska förhållanden	28
4.2	Norge.....	29
4.2.1	Säkerhetspolitik och agitation	30
4.2.2	Svensk-norska förbindelser i frågan.....	33
4.3	Storbritannien	33
4.3.1	Kontraspionage.....	34
4.3.2	Propaganda och personer	35
4.4	USA och Finland.....	37
4.4.1	USA.....	37
4.4.2	Finland.....	39
4.5	Fredrik Ström och de tre lådorna.....	40
4.5.1	Den ryska handelsdelegationen i Stockholm	40
4.5.2	Tre felkickade lådor och en smärre diplomatisk kris.....	41
5	Slutsats och sammanfattning	45

5.1	Behov	45
5.2	Inhämtning	46
5.3	Delgivning	47
5.4	Sammanfattning - Utrikesrepresentationens underrättelseroll	48
5.5	Vidare forskning.....	49
6	Käll- och litteraturförteckning	51

1 Inledning

1.1 Problemformulering och syfte

Mellankrigstiden har beskrivits som en tid av osäkerhet och oro. Det första världskriget ritade om Europas karta; gamla statskonstellationer föll och nya bildades. Den nya tidens omvälvningar krävde nya hotbildsanalyser och geopolitiska överväganden och svensk underrättelsetjänst påbörjade en reell utveckling. Med svepande blickar skulle man skaffa sig en bild över såväl yttre som inre fiender och ett stort fokus kom tidigt att läggas vid ”den bolsjevikiska rörelsen” och det inrikespolitiska hot som många uppfattade kom vänsterifrån.

Den hotbild som den bolsjevikiska och kommunistiska rörelsen utgjorde var i mångt och mycket internationell. Det var en europeisk och transatlantisk angelägenhet och det upplevda inrikespolitiska hotet gick hand i hand med det utrikespolitiska. Hur förhöll sig Sverige till detta?

För att till fullo förstå ett upplevt hot och hur ett land ställer sig till detta är det fruktbart att se till de informationsbehov som ansågs existera. Utifrån detta kan vi sedan söka klargöra hur dessa behov tillfredställdes – och kanske rentav *av* vem och *för* vem. I syfte att fånga upp dessa behov och kartlägga hur de tillfredställdes i en sådan komplex och internationell hotmiljö som den som rådde under 20-talet tror jag att den lämpligaste utgångspunkten är utrikesförvaltningen. Dels för att det är Utrikesdepartementets (UD) uppgift att handha de svenska kontakterna med utlandet; med fast representation i flera av världens länder utgör departementets konsulat, beskickningar och ambassader små informationsoaser i omvärlden, och den information som skickas till och från dessa oaser till UD i Stockholm har mycket att säga om den omvärld de är satta att bevaka och representera Sverige i. Men Utrikesdepartementet utgör också i sammanhanget en smärre analytisk blindfläck. Som vi skall komma att se är den svenska underrättelsefloran under

perioden relativt väl kartlagd. Men vilken roll spelade UD i denna informationshantering? Och framförallt; vilken underrättelsefunktion, om någon, fyllde den svenska utrikesrepresentationen? Det är uppsatsens huvudsakliga syfte att söka utröna detta, och att på så sätt också att säga något om Sverige under inledningen av 20-talet – om vad man fruktade, vad man ansåg viktigt, vad som samlades in och varför.

1.2 Analytiskt instrument och frågeställningar

Den empiriska basen för studier av den svenska underrättelsetjänsten under perioden är tämligen väl utbyggd (se kapitlet om tidigare forskning) och betydande delar av den svenska underrättelsefloran är kartlagd. Hur denna flora handskades med just det upplevda hotet från bolsjevismen är också dokumenterat, om än i begränsad skala för den aktuella tidsperioden. Min uppgift i sammanhanget är att foga Utrikesdepartementet till denna flora, klargöra dess roll och placera in departementet i informationsflödet. Detta syfte aktualiserar ett flertal tekniska aspekter om just detta informationsflöde som jag hoppas skall fångas upp av mina frågeställningar.

Uppgiften jag ämnar lösa är strikt materialstyrd varför en starkt betonad teoretisk ansats, enligt mig, blir problematisk; här finns ett behov av att hålla ramarna öppna och den teoretiska ansatsen enkel. Jag kommer dock givetvis inte ifrån att materialet, för att överhuvudtaget kunna säga något och uppfylla kraven på intersubjektivitet, måste struktureras efter en tydlig och transparent metodik. Denna metodik, eller analytiska instrument, syftar till att strukturera källmaterialet och ligger till grund för uppsatsens frågeställningar. Källmaterialet kommer att analyseras utifrån den så kallade ”Underrättelsecykeln” och det är härvid på sin plats att närmare förklara vad denna innebär.

Underrättelsecykeln är ett sätt att beskriva arbetsfördelning och informationshantering inom och mellan underrättelseorganisationer.¹ Dess schematiskt upplagda beståndsdelar lämpar sig väl som analytiskt redskap när

1 Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt: underrättelsevetenskapens grunder*, Malmö 2009, s. 25.

man skall undersöka informationshantering och ansvarsfördelning, men cykeln i sig bör inte förstås som en modell över hur underrättelsesystem verkligen fungerar. Ej heller bör någon del av cykeln betraktas som en given startpunkt. Snarare bör den betraktas som en sorts principskiss eller, om man så vill, akademiskt ideal. Det är i realiteten snarare en process som gjord för att störas ut, brytas och, ibland, ta flera steg tillbaka. Vad jag förväntar mig att finna i min undersökning är heller ej ett strikt schematiskt förlopp med en tydlig ansvarsfördelning; jag är enbart ute efter dess beståndsdelar. En av huvudpoängerna med underrättelsecykeln är att det är ett löpande förlopp. I dess idealform skall den information som genereras av behovet gå ett varv runt och ge upphov till ett nytt behov. I realiteten är det dock, som sagt, rimligt att anta att cykeln ständigt störs ut av externa faktorer. Fördelen med att använda underrättelsecykeln i samband med denna undersökning är att den tillåter mig att kategorisera källmaterialets innehåll utifrån dess beståndsdelar utan att behöva ta i beaktande den ordning i vilket materialet är daterat. Det källmaterial jag använder mig av är ju på intet sätt komplett när det gäller, till exempel, delgivningsprocessen; för det hade jag behövt vända mig till ett flertal olika instansers arkiv och lägga ett extremt avancerat pussel utifrån ett gigantiskt källmaterial. Bara för att en rapport är daterad ett visst datum innebär ju inte det att behovet den ger uttryck för uppstod precis vid detta datum. Inte heller visar den att UD för första gången blev medvetet om behovet vid just den tidpunkt då den inkom; däremot visar den att behovet i fråga överhuvudtaget har existerat.

Det finns olika sätt på vilket underrättelsecykeln brukar ställas upp, men dess viktigaste beståndsdelar är typiskt: Formulerandet av underrättelsebehov, planering, insamling, bearbetning, analys och delgivning.² Jag skall i det närmaste kortfattat belysa de olika beståndsdelarna.

Underrättelsearbete är en behovsstyrd verksamhet. Den schematiska underrättelsecykeln inleds därför med formulerandet av det överordnade syftet; *behovet*. Här identifieras subjektet eller de områden som skall undersökas. Likt vilken forskningsprocess som helst är det rimligt att anta att de ursprungliga frågeställningarna och syftena ändras, dels under processens gång och dels efter

² Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt*, s. 25.

att resultaten står klara och ofrånkomligen öppnar för vidare forskning. Underrättelsebehovet är, som Agrell uttrycker det, aldrig en statisk företeelse.³ Till denna del av underrättelsecykeln räknas ofta *planering*, det vill säga operationaliseringen av de definierade behoven. Men om formulerandet av behoven anger vad som skall göras, handlar planeringen om hur det ska skall göras.⁴ Under *insamlingsfasen* skall materialbehovet tillfredsställas och det avgörande härvid är, enligt Agrell, tillgång och selektivitet; insamlandet handlar lika mycket om att hitta rätt information som att överhuvudtaget hitta information – kopplingen till behovet är allomstädes närvarande.⁵ Informationen i sig – rådatan – är dock inte per automatik underrättelser, utan behöver *bearbetas*; större informationsvolymerna kan behöva sorteras, information på främmande språk översättas och tekniskt insamlat material tolkas. Men även den bearbetade informationen är i grund och botten endast information och måste analyseras – sättas i sitt sammanhang – för att kunna kallas underrättelsematerial. Det sammanställda och analyserade materialet skall till sist *delgivas* någon i lämplig form och mängd.⁶ Härvid kan betydande diskrepanser uppstå mellan analytiker och beslutsfattare; material kan feltolkas, tas ur sitt sammanhang och frågan om vem som kan betros med materialet aktualiseras.

Innehållet i källmaterialet jag arbetat med (se nästa avsnitt) har strukturerats utifrån underrättelsecykelns beståndsdelar. Detta är, enligt mig, ett fruktbart sätt på vilket man kan göra sig en bild av de vägar informationen tagit, hur den använts och vem som fått ta del av den. Detta har i mångt och mycket varit att lägga ett pussel utifrån kopior av försändelser, anteckningar i marginaler och adressfält. Kort sagt; denna metod tillåter mig att intressera mig främst för informationens *riktning*. Men denna kunskap blir givetvis ytlig utan att ta i beaktande dess *innehåll*.

All underrättelse- och säkerhetsverksamhet är (eller bör vara) behovsstyrd och är i bästa fall såväl en reaktion mot ett upplevt hot som en preventiv åtgärd riktad mot ett presumtivt hot. Att studera underrättelseverksamhet är därför alltid att

³ Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt*, s. 27.

⁴ Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt*, s. 27.

⁵ Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt*, s. 28.

⁶ Wilhelm Agrell, *Konsten att gissa rätt*, s. 29.

hålla upp en spegel mot utlandet. Jag är därför övertygad om nödvändigheten av att inte bara redogöra för informationsvägar och åtgärder, utan att tillhandahålla en ingång till vad som uppfattades som hot av departementet i fråga och relatera denna till rådande inrikes- och utrikespolitiska läge. Att just bolsjevismen och Ryssland uppfattades som det primära hotet mot rikets intressen står sedan tidigare klart och kontinuiteten i den svenska rädslan under tidsperioden är, enligt Sverker Oredsson, slående.⁷ Min första uppgift blir således att söka klargöra vad som av Utrikesdepartementet uppfattades som särskilt hotfullt med bolsjevismen. Hit hör dels en genomgång av rådande inrikes- och utrikespolitiska betingelser som kan hämtas ur litteraturen, men också en faktisk undersökning av vad UD ansåg vara kritiska/viktiga frågor. Därför är min första frågeställning: *Vilka hot styrde informationsbehovet och vilka hot fokuserar man på?* Den andra frågeställningen berör sedan rimligtvis insamlingen: *Varifrån hämtade man information? Hur gick insamlingen till?* Den sista frågeställningen syftar till att slå ihop de sista stegen i den underrättelsecykel jag använder som primärt analytiskt redskap: *Vem delgavs informationen och beslutade man om några åtgärder?* Besvarandet av dessa frågor torde kunna ge en god bild av mitt överordnade syfte; att klargöra utrikesrepresentationens underrättelsefunktion under den aktuella tidsperioden.

1.3 Källmaterial och avgränsningar

Uppsatsen kommer att baseras på såväl otryckt som tryckt material, där det förstnämnda ligger till grunden för studiens empiriska fynd och det sistnämnda främst verkar som kompletterande i fråga om bakgrund, personer och händelser som återfinns i det otryckta materialet.

Det otryckta materialet jag använt mig av utgörs av skrivelser som återfinns i UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem, på Riksarkivet i Stockholm. Materialet, benämnt "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet", innehåller två dossiers märkt "I. 1920" respektive "II. Jan. 1921 - april 1921" och utgörs primärt

⁷ Sverker Oredsson, *Svensk rädsla: offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund

av korrespondens mellan UD i Stockholm och beskickningar utomlands, korrespondens mellan utländska beskickningar i Sverige och UD samt allehanda rapporter (materialet återfinns under volym 1457, grupp HP. Om ej annat anges i noterna kommer allt primärmaterial från denna grupp och volym). Materialets pålitlighet är överlag stor, men en viss källkritisk försiktighet bör iakttagas när det gäller själva innehållet i skrivelserna. De personer som rapporterar till UD i Stockholm baserar ofta sina uppgifter på andra- och ibland tredjehandsuppgifter och ofta saknas helt uppgifter om interlokutörerna i fråga. Även om vårt sunda förnuft säger oss att rapporteringen till UD från beskickningar utomlands torde vara pålitlig – det ligger ju i såväl avsändare som mottagares intresse att korrekt information förmedlas -, så innebär ovanstående en brist ur källkritisk synpunkt. Mitt primära syfte är dock inte att redogöra för informationens tillförlitlighet utan att klargöra dess resor, varför detta inte torde utgöra någon avsevärd sådan. Dokumenten i sig ligger i kronologisk ordning, men materialet i stort är tämligen illa åtgånget varför en hel del malplacerat material ofta återfinns. Det kan till exempel röra sig om rapporter eller svar på korrespondens som, till synes, hamnat i fel sammanhang. Detta kan i de flesta fall dock avhjälpas då merparten av dokumenten är tydligt daterade.

Det finns gott om material i UD:s arkiv under rubriken ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet” och det sträcker sig under flera år. Jag har dock valt att begränsa denna studie till tidsperioden januari 1920 till april 1921. Detta av främst två anledningar. För det första är detta en period då svensk underrättelsetjänst befinner sig i vardande, vilket gör det särskilt intressant att söka utröna hur informationsflödet fungerade. Det är också en period som i den tidigare forskningen innehåller tämligen få uppgifter om just utrikesdepartementets roll och den svenska underrättelseverksamheten utomlands. Den andra anledningen är givetvis praktisk; materialet för just dessa år är förhållandevis stort, men ändå överblickbart och urvalet kunde, av tids- och rumsliga skäl, knappast göras mer omfattande utan att helhetsbilden skulle bli lidande. Valet stod alltså mellan att fånga en större tidsrymd, men då vara mer selektiv med vad som hämtades ur dossierna; eller att välja en snävare tidsrymd,

men kunna göra anspråk på en mer djupgående studie. Jag valde det senare och har alltså läst igenom allt befintligt material under rubriken som finns arkiverat i UD:s arkiv mellan januari 1920 och april 1921. Detta kommer i Undersökningsdelen att delges läsaren tematiskt utifrån det land eller område som rapporteringen avser. Det finns även en annan aspekt av idén med en mycket kvalitativ undersökning, begränsad till en kortare tidsrymd. Som vi skall komma att se så har den tidigare forskningen sedan länge kunnat belägga att det primära säkerhets- och utrikespolitiska hotet under perioden ansågs komma från öster och väster – det är i mångt och mycket de långa linjernas historia och det finns således en poäng med att mer i detalj granska enskilda tidsrymder i syfte att mer i detalj försöka klargöra vad det egentligen var man fruktade och vilka åtgärder man eventuellt tog för att bemöta de upplevda hoten. En nackdel riskerar, givetvis, att bli generaliserbarheten. Jag menar ändå att uppsatsen upplägg kommer kunna tillhandahålla en god bild över utrikesrepresentationens roll i den svenska underrättelseverksamheten, men att denna självklart kan komma att behöva kompletteras med vidare studier för att fånga upp eventuella skillnader över tid.

Det tryckta materialet jag använt mig av består av fem böcker. Dessa har, som sagt, främst använts som referenslitteratur gällandes personer och händelser som förekommer i UD:s arkiv. Men de har också tillhandahållit en gedigen bakgrund gällande Sveriges säkerhetspolitiska tänkande under perioden, något jag får anledning att återkomma till i avsnittet om forskningsläge. Wilhelm Agrells ”Konsten att gissa rätt: Underrättelsevetenskapens grunder” har nyttjats för mitt analytiska redskap.

1.4 Forskningsläge

Som tidigare nämnts är den svenska underrättelsefloran och dess uppgifter tämligen väl kartlagd i tidigare forskning. Nedan följer en ytligare redogörelse för forskningsläget, men denna kommer att kompletteras av den historiska kontexten i avsnitt 2.1, då en strikt uppdelning mellan forskningsläge och kontext när det gäller den svenska underrättelseverksamheten under 20-talet är svår att göra på grund av det förhållandevis ringa material som står till förfogande.

Sverker Oredsson (professor i historia vid Lunds universitet) har i sin bok "Svensk rädsla", till exempel, undersökt de farhågor som genomsyrade det svenska samhället under denna tidsperiod. Denna samt Wilhelm Agrells (professor i underrättelseanalys och docent i historia) "Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-1920" lämpar sig väl som referenslitteratur när man skall söka inringa de behov som styrde underrättelsetjänstens arbete. Senare forskning mer direkt riktad mot underrättelseförhållandena i Sverige har, mig veterligen, främst bedrivits av Ulf Eliasson (fil. dr i historia) som inom ramarna för det s.k. "MUST-programmet" till exempel utgivit boken "I Försvarets intresse" från 2006. Eliasson undersöker i boken den svenska övervakningen och registreringen av ytterlighetspartier åren 1917-1945. Tidigare forskning än så, som jag tagit del av, har kanske främst utförts av Jan Ottosson och Lars Magnusson i boken "Hemliga makter" från 1991. Värt att nämna direkt är att i ingen av böckerna preciseras UD:s roll i underrättelseverksamheten ingående. Hos Ottosson och Magnusson nämns departementet inte alls för tidsperioden 1920-1921 och dessförinnan, och Eliasson inskränker sig till att konstatera att Utrikesdepartementets anslag för hemliga utgifter var den dåvarande Underrättelsebyråns primära finansiär⁸ – en förvisso nog så viktig uppgift i sammanhanget. De bägge böckerna innehåller dock andra uppgifter som i sammanhanget är viktiga. Eliasson lyckas i sin bok påvisa att övervakningen och registreringen av organisationer som uppfattades som samhällsomstörtande ändrade karaktär under första världskriget och mellankrigstiden. Han värjer sig dock mot den slutsats som tidigare dragits att övervakningen upptrappades då socialdemokratiska vänsterpartiet anslöt sig till Komintern och blev Sveriges Kommunistiska Parti, och en del av den Kommunistiska internationalen, år 1921. Istället framför han att viktigaste förändringen inträffade först i början av 1930-talet då övervakningen intensifierades.⁹ Här går Eliassons uppfattning stick i stäv med den som uttrycks hos såväl Magnusson och Ottosson som Oredsson. Den senare framhäver att uppfattningen om ett befintligt hot från kommunister

⁸ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse: Säkerhetspolisens övervakning och registrering av ytterlighetspartier 1917-1945*, Lund 2006, s.51.

⁹ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 171.

förstärktes när Sverige fick ett inhemskt kommunistparti som var en del av Komintern 1921.¹⁰ Magnusson och Ottosson å sin sida hävdar att övervakningen och registreringen av ytterlighetspartier intensifierades efter anslutningen till Komintern.¹¹ Även Agrell framhäver det utrikespolitiska läget och den inhemska politiska turbulensen som en sorts växelverkan och som något som bör förstås i en helhet.¹²

Det är detta frekvent återkommande perspektiv som enligt mig främst aktualiserar en mer ingående studie av UD:s roll i underrättelseverksamhetens informationshantering. Min studie bör i sammanhanget alltså ses som ett försök att komplettera den tidigare forskningen, snarare än revidera den. Övrig information om vad vi idag vet om den svenska underrättelsekulturen under tidsperioden, samt om Sveriges säkerhetspolitiska läge under tiden, återfinns för enkelhetens skull i avsnitt 2.1 om den historiska bakgrunden till undersökningen. Det existerar, enligt mig, vissa analytiska hål i frågan kring *vad* man inom den upplevda hotbildens ramar fokuserade på. Det har tidigare fastslagits att bolsjevismen, Ryssland och den inhemska kommunismen uppfattades som primära hot under den aktuella tidsperioden; men exakt vad inom dessa kategorier fruktade man? Här finns historier att berätta och detaljuppgifter att ta i beaktande, och att försöka fånga upp ett underrättelsebehov är ett sätt på vilket detta kan göras.

1.5 Disposition

Uppsatsen kommer att inledas med en historisk bakgrund för tiden 1920-1921. Detta för att tillhandahålla läsaren med nödvändiga ingångar för den vidare studien.

¹⁰ Sverker Oredsson, *Svensk rädsla*, s. 143, 351.

¹¹ Lars Magnusson – Jan Ottosson, *Hemliga makter: svensk militär underrättelsetjänst från unionskrisen till det kalla kriget*, Stockholm 1991, s. 64.

¹² Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-2000*, Lund 2000.

Undersökningsdelen kommer sedan inledas med ett försök att tidigt ringa in vissa grundläggande behov för den aktuella tidsperioden utifrån de rapporter som i primärmaterialet finns tillgängliga. Efter detta kommer en längre redogörelse för de olika beskickningarnas rapportering till UD. Denna avdelning kommer att presenteras tematiskt; först och främst utifrån de länder som är vanligast förekommande i materialet men också utifrån de behov som rapporteringen kretsade kring. Undersökningsdelen kommer att avslutas med en genomgång av ett exempel på när UD delgavs och nyttjade underrättelsematerial för verksamhet inom Sverige. Uppsatsen avslutas av en sammanfattning.

2 Historisk bakgrund

Jag skall i detta kapitel klargöra den historiska kontext jag anser viktig att ha klart för sig innan man ger sig i kast med min undersökningsdel. Om främst svensk underrättelsetjänsts utveckling tror jag det är viktig att ha en viss bakgrundskunskap, om inte annat så för att öka uppsatsens läsvärdhet. Här kommer bland annat förekomma viktiga namn, på både personer och organisationer, som sedan återfinns i undersökningsdelen.

2.1 Sverige och världen – den nya hotbilden

Efter att vapnen tystnat, den elfte november 1918, inleddes en turbulent tid i Europas historia. Den utbredda uppfattningen om att det nu avslutade krigets fasor aldrig får upprepas uppvägdes av politisk och social oro på många håll. I det besegrade Tyskland genomfördes revolter och i Ryssland hade bolsjevikernas ”Oktoberrevolution” omkullkastat alla förhoppningar om en demokratisk utveckling i landet. Europas karta ritades om med folkens rätt till självbestämmande som viktig princip; tjecker och slovakier bildade Tjeckoslovakien, dubbelmonarkin Österrike-Ungern föll, Polen återupprättades som självständig nation och på Balkan konstruerades Jugoslavien.

För Sveriges vidkommande framstår kanske främst Finlands självständighet, inom ramarna för Dorpatfreden, samt upprättandet av de baltiska randstaterna som särskilt viktigt ur militärstrategisk synvinkel – den tidigare risken för ett isolerat ryskt angrepp på Sverige från gränsen i norr hade minskat.¹³ Den ryska revolutionen söndrade det gamla Ryssland och den nya bolsjevikstaten var inledningsvis så försvagad att det ryska hotet, för en tid, i all väsentlighet försvann. Detta innebar dock inte att man från svensk sida upphörde att uppfatta

¹³ Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan*, s. 15.

Ryssland som hotfullt och uppfattningen att fienden skulle komma från öst förändrades knappast märkbart under resten av 1900-talet.¹⁴

Sverker Oredsson menar också att det fanns en kontinuitet i den svenska rädslan under mellankrigstiden. Han vill dock framhålla att 1920-talet var den tidsperiod då hotbedömningarna var som mest varierande i Sverige, och dessa var i mångt och mycket beroende av bedömarens politiska hemvist; högern och militärledningen uppfattade fortfarande Ryssland som det primära hotet mot landet, medan Socialdemokrater och frisinnade hävdade att en ny världsordning uppstått i och med bildandet av Nationernas Förbund (NF) – regeringarna avlöste varandra omväxlande och med dessa hotbedömningarna.¹⁵ Försvarsfrågan var en ständig vattendelare i den turbulenta inrikespolitiken under 1920-talet; Socialdemokrater och liberaler drev en nedrustningslinje medan högern höll fast vid en traditionell försvarsvänlig linje. Bägge sidor förespråkade ett existensförsvar kapabelt att fullt ut avvärja ett fientligt angrepp mot landet, men oenighet uppstod i fråga om vilka kvantiteter som behövdes för att lösa uppgiften. Högern förespråkade ett numerärt starkt försvar medan liberalerna hävdade att det nybildade NF innebar att nedskärningar kunde göras. Socialdemokraterna, som var internt delade, ansåg att man, med hänvisning till det rådande internationella läget, kunde nöja sig med en neutralitetsvakt avsett att markera den territoriella suveräniteten.¹⁶

Det främsta inrikespolitiska hotet ansågs komma vänsterifrån – även om vad som bedömdes som vänsterextremism också varierade beroende på betraktarens politiska hemvist. Dock framstod tidigt det svenska kommunistpartiet som det tydligast lysande samhällsomvälvande hotet och från 1921 – efter erkännandet av Kommunistinternationalens 21 punkter – underordnades partiet såväl Internationalen som det kommunistiska partiet i Sovjetunionen.¹⁷

¹⁴ Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan*, s. 22.

¹⁵ Sverker Oredsson, *Svensk rädsla*, s. 173-174.

¹⁶ Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan*, s. 23.

¹⁷ Sverker Oredsson, *Svensk rädsla*, s. 174.

2.2 Underrättelsetjänsten – uppbyggnad och registrering

Efter den ryska revolutionen och hungerkravallerna i Sverige var polis och militär i det närmaste fixerade av kommunisternas och socialisternas verksamhet.¹⁸ Det upplevda hotet skulle i mångt och mycket komma att förknippas med försvarsfientlighet och propaganda.

Övervakningen av vänstersocialdemokrater, vänstersocialister och bolsjeviker var dock en prioriterad punkt på dagordningen redan innan 1917. Sveriges kommunistiska parti, alltså föregångaren till VPK/Vänsterpartiet, var tidigt nära lierat med den kommunistiska tredje internationalens organisation, där främst en viss Fredrik Ström agerat som ombud för ryska intressen i Sverige, såväl hemligt som öppet. År 1918 utfärdades av regeringen en cirkulärskrivelse där landshövdingarna runtom i landet uppmanades att använda sig av den civila polismakten för att övervaka ordningen i länen och motverka alla försök att etablera skyddskårer och/eller arbetargarden. Cirkuläret utfärdades samma dag som det beslutades om en omorganisation av den så kallade särskilda polisbyrån. Denna skulle inte längre vara knuten till generalstaben, vilket den varit sedan 1914, utan bilda en självständig institution som skulle underställas Stockholms polismästare och tredje polisintendenten (vid denna tidpunkt Eric Hallgren). Polisbyråns arbetsuppgifter förändrades därmed och fokus skulle ligga på övervakning och registrering av utlänningar som rest in i Sverige.¹⁹ En viktig del av arbetet skulle, i enlighet med de nya direktiven, vara att försöka utröna om främmande makt aktivt arbetade för att kullkasta det rådande samhällsskicket genom att upprätta förbindelser med utlänningar som befann sig i Sverige eller med svenska medborgare.²⁰ Ulf Eliasson kan i sin bok, efter en ”översiktlig genomgång” av kriminalavdelningens i Stockholms arkiv visa att huvuddelen av de registrerade vänstersocialisterna och kommunisterna hade ledande positioner

¹⁸ Lars Magnusson – Jan, Ottosson, *Hemliga makter*, s. 63.

¹⁹ Ulf, Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 28.

²⁰ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 29.

inom rörelserna. Och vidare att, i de fall där registreringen under 1920-talet även omfattat aktiva medlemmar, detta i synnerhet handlat om personer som ”upprättat förbindelser mellan kommunistiska celler inom de militära förbanden och lokala kommunistiska klubbar och arbetarkommuner.”²¹

En stor del av den kommunistiska agitationen bedrevs inom armén och flottan.²² Efter den så kallade ”förräderiaffären” år 1921 – då brevcensuren uppsnappade försändelser med detaljerade uppgifter om Bodens fästning avsedda för Moskva – började ett svensk kontraspionage att byggas upp på allvar och blickarna kom att i mångt och mycket vändas inåt landet; de första åren efter krigsslutet, hävdar Magnusson och Ottosson, spenderades endast mindre summor på utländska agenter.²³ Oron för försvarsfientlig agitation accelererad under 20-talets början och berörde främst risken för en försvagning av Sveriges försvarsmöjligheter och kom att sammanlänkas med hotet från inhemska vänsterkrafter; den kommunistiska propagandans viktigaste moment karaktäriserades av generalstaben som försöken att placera partimedlemmar inom krigsmakten.²⁴

Den svenska militära underrättelsetjänsten under perioden utgjordes av generalstabens utrikesavdelnings underrättelsebyrå – UB – som hade i sitt ursprung i den underrättelseverksamhet som bedrevs mot Norge under unionskrisen.²⁵ Organisationen var dock även aktiv inom landet och kom under mellankrigstiden främst att inriktas på den kommunistiska rörelsen. Ulf Eliasson konstaterar att det under denna period inkom åtskilliga rapporter om kommunistisk verksamhet inom landet från såväl egna agenter som kriminalpolisen i Stockholm. Bland annat återfinns i det material som Eliasson gått igenom förteckningar över ledande vänstersocialister och kommunister från

²¹ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 30.

²² Lars Magnusson – Jan Ottosson, *Hemliga makter*, s. 64.

²³ Lars Magnusson – Jan, Ottosson, *Hemliga makter*, s. 64-66.

²⁴ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 36, 41.

²⁵ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 49.

1920, samt rapporter om deras vapeninnehav.²⁶ UB hade främst tre områden inom vilka man verkade: insamling av uppgifter rörandes främmande makters militära och politiska förhållanden, kontraspionage samt motverkandet av den antimilitaristiska rörelsen.²⁷ Som tidigare påpekats kom den sistnämnda punkten att i mångt och mycket sammanfalla med övervakningen av kommunister och deras propaganda. Det fanns tidigt ett tydligt fokus mot just propaganda och agitation. Ulf Eliasson drar utifrån 1921 års ”*Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan*” slutsatsen att man från svensk håll uppmärksammade att taktiken för propagandautövningen gått från obstruktion till penetration. Även om det dröjde till 1929 innan man till fullo uppmärksammade att taktiken skiftat, så beskrevs detta i 1921 års betänkande.²⁸

Magnusson och Ottosson redogör i sin bok för underrättelseväsendets arbetsmetoder och försöker klargöra var informationen kom ifrån. De hävdar att ett vanligt tillvägagångssätt var att använda sig av sjökaptener och affärsmän med utländska kontakter. Utgifterna för utländska agenter visar enligt författarna att man trots allt hade *vissa* kontakter med utlandet och att man under åtminstone 1930-talet hade fasta rapportörer i de baltiska staterna.²⁹ I övrigt finns i litteraturen ingen information om fast rapportering från utlandet under början av 20-talet.

²⁶ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 49-50.

²⁷ Lars Magnusson – Jan Ottosson, *Hemliga makter*, s. 65.

²⁸ Ulf Eliasson, *I försvarets intresse*, s. 40.

²⁹ Lars Magnusson – Jan Ottosson, *Hemliga makter*, s. 68.

3 Farhågor och behov

Jag skall i denna del av uppsatsen redogöra för resultaten av min undersökning om vilka behov som styrde UD:s informationsinsamling under den aktuella tidsperioden. Att den bolsjevikiska/kommunistiska rörelsen uppfattades som ett hot och att det fanns ett stort behov av underrättelser gällandes denna råder det ingen tvekan om; om inte annat tyder dossiernas blotta existens på detta. Detta kapitel syftar således på att mer precist ringa in vilka aspekter av den bolsjevikiska rörelsen som ansågs hotande och vilka av dessa hot som ansågs beröra UD:s verksamhet. Detta görs främst genom en genomgång av de rapporter som finns bifogade i UD:s arkiv. Dessa rapporter bör i sammanhanget förstås som redan bearbetat underrättelsematerial som delgivits UD. Traditionellt kan mycket utläsas utifrån olika rapporters sändlistor, men jag väljer att för enkelhets och tydlighets skulle härvid endast nöja mig med att konstatera att dessa rapporter kommit till just UD och att det finns en anledning till att de delgivits departementet och arkiverats bland relaterade handlingar. Det är min förhoppning att dessa anledningar kommer att framstå i tydlig dager när denna del av undersökningen sätts i relation till nästa del – informationens vägar och de faktiska händelser som präglade den del av UD:s arbete som rörde den bolsjevikiska rörelsen.

Ibland, och detta är mycket viktigt att poängtera, framgår det inte varifrån rapporterna kommit; alltså vem som utarbetat dem. Detta är en källmässig brist som dock till dels uppvägs av mitt begränsade syfte för denna del av undersökningen; att kartlägga behovet snarare än informationens vägar.

3.1 1920 – Propagandans makt, utövare och organisation

Den 14 december 1920 inkommer till UD en rapport med rubriken ”*Intellektuell Bolschevism.*”³⁰ Även om rapportens ursprung inte med säkerhet går att fastställa är den talande för det hot man ansåg att denna ”rörelse” utgjorde.

Rapporten är en sammanställning av den ”intellektuella bolschevismens” mål och medel. Där finns också en sorts kategorisering. Man räknar med att kunna särskilja tre olika sorters intellektuella bolsjeviker: den estetisk-artistiska typen, den materialistiskt-ekonomiska (ungsocialister, internationella kommunistiska ungdomsföreningar) samt den filantropiskt-spiritiska typen (pacifister, teosofister, prohibitionister). Om deras förmodade organisation och arbetsmetoder står att läsa:

Den princip, efter vilken Moskva arbetar, är att bilda smärre sammanslutningar av kommunister, vilka skaffa sig inträde i de olika föreningar med ideella [sic] syften, som förefinnas även inom de högre befolkningslagren. Sedan detta mål är vunnet, gäller det att inom dessa ideella föreningar utså split och tvedräkt, vilka därigenom så småningom upplösas och ombildas efter nya förebilder, varvid de så omärkligt som möjligt bringas att närma sig till och till sist komma att ansluta sig till Moskva-internationalen.³¹

Rapporten fortsätter sedan med att namnge personer i Moskva, England och Skandinavien som utpekats som ledare för den intellektuella propagandan, men menar att rörelsens mobila styrka inte ännu kan uppskattas, dels därför att den är så pass ny och dels för att det enligt rapporten är svårt att särskilja ”*aktiva och handlingskraftiga revolutionärer*” från mer teoretiskt lagda ”*drömmare*”. Rapporten avslutas med att oförtäckt tydliggöra att man uppfattar att en stor del av samhällsfaran med den bolsjevikiska agitationen består i att

³⁰ Rapport daterad 14/12 1920, ”Intellektuell Bolschevism”, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, Riksarkivet (RA).

³¹ Rapport daterad 14/12 1920, ”Intellektuell Bolschevism”, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

[...]den framställer sina teser i en elegant bestickande form samt att den med förkärlek begagnar sig av slagord sådana som broderskap, kärleken till barnen, rättvisa, sympati för mänsklighetens framåtskridande och verkar upplösande på sådana ”borgerliga dygder som patriotism, plikt, medborgarskap osv”.³²

I slutet av augusti år 1920 avfattas en rapport märkt ”Förtrolig” som delges UD. Rapportens härstammar från UB och ger en god bild av en svensk farhåga gällandes det västra grannlandet och om hur denna är relaterad till frågan om bolsjevikisk propaganda och agitation. Rapporten inleds med det illavarslande budskapet att en rörelse som strävar efter det Nordliga Norges avskiljande från det övriga landet under de senaste månaderna vunnit allt mer terräng.

Det synes icke fullt klart, om upphovsmännen till dessa strävanden avse att förskaffa det Nordliga Norge en fullt oberoende ställning eller arbeta på någon slags union med Ryssland. En mycket livlig propaganda bedrivs i varje fall av ”Finnmarken”, en rent bolsjevikisk publikation [...] Det förefaller emellertid icke osannolikt, att inom icke allt för lång tid en självständighetsförklaring kan bli följden och sedermera en union med Ryssland med därav följande faror i ekonomiskt och militärt avseende.³³

Den arkiverade rapporteringen för år 1920 avslutas med en rapport försedd med Generalstabens Utrikesavdelning's stämpel, varifrån den således har sitt ursprung. Den är inte daterad men bör alltså ha författats och delgivits UD någon gång vid slutet av året. Rapporten innehåller en sammanfattning av uppgifter som avgivits av framstående ledare vid en hemlig bolsjevikisk kongress i Bremen och utmålar propagandans mål och medel för den kommande tiden.³⁴ I rapporten hävdas bland annat att den revolutionära spänningen bland befolkningen i Europas stormakter är i tillväxt, men ännu inte är tillräckligt stark för att kunna föra med sig en våldsam omstörtning. Bolsjevikerna inser detta, menar man, och lär därför

³² Rapport daterad 14/12 1920, ”Intellektuell Bolshevism”, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

³³ Förtrolig rapport daterad slutet av augusti 1920, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

³⁴ Rapport från Generalstabens utrikesafdelning år 1920, ”Bedömning af den bolsjevikiska propagandans resultat och framtidsmöjligheter i Europa vid slutet af år 1920”, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

fortsätta att driva sin propaganda med allt högre frenesi. Denna kommer också, fastslår rapporten, att stödjas av ett militärt tryck som främst skall riktas mot europeiska småstater. Rapporten drar sedan därav slutsatsen att man för närvarande frångått sina planer på att låta världsrevolutionen utveckla sig med den tyska revolutionen som grund.

3.2 1921 – Propaganda och militära förhållanden

Den sjunde februari 1921 delges utrikesdepartementet en rapport från generalstabens utrikesavdelning. Rapporten gör gällande att man hos häktade kommunister i Finland funnit papper, tryckta på franska, med planer för ett nytt rött uppror.

I motsats till vad man hittills trott, lär det nu vara så ordnat från ledningen i Ryssland, att upproret skall börja i Finland, och först därefter understöd erhållas från Ryssland.³⁵

Det är generalstabens uppfattning att läget i landet nu överensstämmer med situationen höstern och vintern 1917-1918 och rapporten innehåller även uppgifter om Skyddskårens ammunitionsmängder och mobiliseringsmetoder.

Den 18 februari 1921 mottar UD ytterligare tre stycken sammanställda rapporter, troligen från Generalstabens utrikesavdelning, som tydligt påvisar hur man kopplade samman propagandan och agitationen med militära hot, och då särskilt i samband med läget i Finland.

I den första rapporten framgår att man från svenskt underrättelsehåll väntade sig en ny röd resning i Finland i februari 1921 men att man inte trodde att denna skulle lyckas.³⁶ Rapporten innehåller en detaljerad redogörelse för de rödas förmodade krigsorganisation; dess förbandsindelning, uppskattad numerär (100

³⁵ Rapport från Generalstabens utrikesafdelning, ankom UD 7/2 1921, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

³⁶ Förtrölig rapport år 1921, ”Det inre läget i Finland”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

000 man) och mobiliseringsmetoder. Den stora farhågan, fastslås i rapporten, ligger i frågan om i vilken utsträckning militär hjälp kommer sändas från Ryssland. Bilagt i materialet finns även en rapport märkt ”*Förändringar beträffande propagandaområdenas indelning*” och är en kartläggning av hur den bolsjevikiska propagandan är organiserad i Europa. Man pekar ut sex så kallade ”centraler” eller ”kollegier” med olika ansvarsområden. Så finns till exempel ”Det skandinaviska kollegiet” med centraler i Stockholm, Köpenhamn och Helsingfors som ansvarar för propagandaarbetet i Sverige, Danmark, Norge och Finland.³⁷ I en relaterad rapport kartläggs hur den sovjetiska agitationen i Finland i huvudsak bedrivs. Agitationen beskrivs såsom bedriven med mycket stor energi och efter två huvudsakliga linjer: Spridandet av flygblad och broschyrer (de flesta tryckta i Ryssland år 1920) samt agentarbete genom finska socialistiska arbetarepartiet.³⁸ Den farligaste agitationen, menar man, kommer från det finska Socialistiska arbetarepartiet eftersom dessa verkar öppet.

Materialet i fråga visar tydligt det fokus, som är påtagligt genom hela undersökningen, på propaganda och agitation utifrån och in. Den subversiva verksamheten som pekas ut påstås bedrivas i penetrativt, snarare än obstruktivt, syfte. Detta rimmar väl ihop med de slutsatser som Ulf Eliasson drar utifrån 1921 års ”*Betänkande och förslag angående åtgärder mot den försvarsfientliga propagandan*”. Även om det dröjde till 1929 innan man till fullo uppmärksammade att taktiken gått från obstruktion till penetration, så beskrevs detta, som sagt, i 1921 års betänkande. Betänkandet i fråga gällde alltså endast den försvarsfientliga verksamheten och försöken att placera kommunister inom krigsmaktens organisationer, men det förefaller utifrån mitt primärmaterial som att denna taktik alltså uppfattades som utbredd vad gällde civila organisationer under 1920-1921. Det är också påtagligt hur hoten från propagandan och agitationen samspelade med renodlade militära hotbilder.

³⁷ Förtrölig rapport år 1921, ”Förändringar beträffande propagandaområdenas indelning.”, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

³⁸ Förtrölig rapport år 1921, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

4 Den svenska utrikesrepresentationen och den europeiska bolsjevismen

Jag skall i denna del av uppsatsen redogöra för resultaten av min undersökning om UD:s roll i den svenska underrättelseverksamheten januari 1920 till april 1921. Som utgångspunkt har jag de svenska förhållandena till den bolsjevikiska och kommunistiska rörelsen, som vi har sett var vad som främst upptog de svenska underrättelse- och säkerhetstjänsternas tid under den berörda perioden. Resultaten av undersökningen kommer att presenteras tematiskt utifrån de områden och länder som är förekommande i materialet.

4.1 Estland

Att de nybildade baltiska randstaterna utgjorde ett särskilt säkerhetspolitiskt intresse för Sverige under perioden i fråga, framgår med all önskvärd tydlighet i UD:s arkiv. Under hela den tidsperiod jag undersökt finns i dossiersystemet inget enskilt land som behandlas lika frekvent som Estland. Materialet i fråga ger även en särskilt god, men komplex, bild av underrättelseinsamling och delgivning.

Materialet som berör Estland består främst av rapporter sända från den på beskickningen i Reval tillförordnade konsuln Hedman till UD i Stockholm. I vissa fall är rapporterna adresserade till utrikesministern i andra fall till Dr Torvald Höjer och i sällsynta fall finns ingen specificerad mottagare annat än Utrikesdepartementet.

4.1.1 Propaganda och agitation

Rapporteringen från Estland året 1920 inleds den 19 februari, endast 17 dagar efter att landet slutit fredsfördrag med Ryssland och därmed erkänts av det senare som självständigt. Försändelsen, som utgår från Hedman vid svenska konsulatet i Reval till Herr Dr Torvald Höjer vid UD, är märkt ”ang. bolsjevikagitation i Estland” och visar tydligt hur Sverige mycket tidigt efter freden i Dorpat var intresserade av information om den bolsjevikiska rörelsen i Estland. Hedman bifogar i försändelsen urklipp ur tidningen ”Revaler Bote” som rör spridningen av bolsjevikiska agitationer i Narva. Hedman drar dock slutsatsen att bolsjevikerna inte tillsvidare kommer utföra systematisk agitation i området, eftersom man är benägen att ”[...] icke vilja avskräcka andra randstater från att med dem sluta fred.”³⁹ Hedman tror dock att agitation på allvar lär starta efter att freden slutits. I en efterföljande och i materialet bifogad försändelse av den 28 februari sänder Höjer informationen vidare till Envoyén Westman i Helsingfors. Den 12 juli samma år skickas ett brev avsett för utrikesminister Erik Palmstierna från t.f. konsuln Hedman och märkt ”bolsjevikpropaganda i Estland”. Även denna gång ligger ett tidningsurklipp – från tidningen Vaba Maa” - till grund för den information som delges UD. Hedman uppmanar utrikesministern att förvisso tolka innehållet i Estniska tidningar försiktigt, men menar att uppgifterna i fråga inte lär sakna grund. Det anmärkningsvärda anser Hedman vara det oförtäckta angreppet på chefen för den ryska handelsdelegationen i Reval, som anklagas för att vara den person som leder bolsjevikpropagandan i Estland och därtill försöker pressa ned den estniska valutans värde.⁴⁰ För ovanstående försändelser finns inget tecken på att informationen skulle ha delgetts någon annan, utöver den svenska beskickningen i Helsingfors.

Från den 7 oktober börjar dock i allt högre grad information från konsulatet i Reval som gäller bolsjevikisk propaganda och agitation, att delges tredje

39 Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 19/2 1920, UD:s arkiv 1920 års dossiersystem, Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

40 Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 12/7 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

polisintendenten Eric Hallgren. Detta framgår av anteckningar i marginalen på de dokument som inkommer till UD och av kopior på PM som utgått till Hallgren med t.f. konsulns uppgifter sammanfattade av tredje person (oftast Höjer). I två skrivelser, daterade Reval den 7 oktober 1920 och adresserade till UD (oklart vem) varnar Hedman först och främst för att det ifrån den svenska ångaren "Eskilstuna III" bedrivs "bolsjevikpropaganda". Som källa anges chefen för den brittiska organisation i landet som har till uppgift att övervaka ryska bolsjevikerna i Estland. För det andra önskar Hedman fästa UD:s uppmärksamhet på att det i Estland har gripits ett flertal personer, varav vissa utlänningar, misstänkta för att försöka sätta upp någon form av "bolsjevikcentral" i landet. Uppgifterna kommer, enligt Hedman, från chefen för den politiska polisen i Reval. Båda försändelserna är märkta "Förtroligt" och dess innehåll meddelades, enligt anteckningar i marginalerna, polisintendenten Hallgren den 15 oktober samma år.⁴¹ Det kan i sammanhanget vara värt att påminna om att Hallgren alltså, i egenskap av tredje polisintendent, arbetade för den särskilda polisbyrån vars primära arbetsuppgifter sedan 1918 hade varit övervakning och registrering av utlänningar som rest in i Sverige (se s. 13). Det är utifrån innehållet i försändelserna av den 7 oktober 1920 således enkelt att se hur uppgifterna som levereras av Hedman i Reval kan relateras till byråns arbetsuppgifter. I ett annat fall, som rör den bolsjevikiska propagandan i Estland, är detta vid en första anblick inte lika klart. Hedman skriver den 29 november 1920 till UD (oklart vem) och bifogar en artikel ur tidningen "Tallinna Teataja" angående bolsjevikisk propagandaverksamhet i landet. Han meddelar även att det kommunistiska partiet livligt agiterar i den pågående valrörelsen till det estniska parlamentet och hävdar att medel för denna agitation lämnats av ryska handelsdelegationen i Estland.⁴² Han anger ingen källa utöver tidningsurklippet. Den 7 december skickas ett hemligstämplat PM som sammanfattar Hedmans rapport till Eric Hallgren.⁴³

⁴¹ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 7/10 1920, "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920", RA.

⁴² Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 29/11 1920, "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920", RA.

⁴³ PM från UD till Eric Hallgren 7/12 1920, "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920", RA.

4.1.2 Registrering/kartläggning av personer

Från det svenska konsulatet i Reval utgick åren 1920-1921 stora mängder korrespondens med uppgifter om personer som på något sätt kunde misstänkas för att vara sovjetagenter, ämna resa till Sverige för att bedriva propaganda eller på annat sätt ansågs innehava befattningar i den ”bolsjevikiska rörelsen”. En betydande del av dessa uppgifter överlämnades till t.f. konsuln Hedman av en brittisk överstelöjtnant anställd vid brittiska passavdelningen.

Första gången sådana uppgifter tillsänds UD i Stockholm är den 16 april 1920 (brevet ankom UD tre dagar senare) och är adresserat direkt till utrikesminister Erik Palmstierna.

Konsulatet får härmed vördsamt överlämna en, på begäran, från estniska utrikesministeriet erhållen förteckning å medlemmar av de bolsjevikdelegationer vilka för närvarande uppehålla sig i Reval. Jag har ansett mig böra insända denna förteckning, då det, som jag ryktesvis hört, inte är uteslutet, att någon eller några av dessa personer skulle söka att med pass, utgivet före bolsjevikrevolutionen, erhålla tillstånd till att resa till eller genom Sverige, innan ännu Västeuropas förbindelser med Sovjetryssland ordnats.⁴⁴

I den bilaga som bifogas försändelsen finns 57 namn uppdelade i tre kategorier enligt följande: ”*I. Representanter för 'Lentrosojvs'*”, ”*II. Kontrolldelegation*” och ”*III. Delegationen för fångutväxling*”. Denna förteckning sänds sedan vidare från Torvald Höjer till ”Tull och traktatkommitén i Stockholm” den 21 april samma år.⁴⁵ Syftet förefaller alltså vara att förhindra att någon av dessa 57 personer försöker ta sig till Sverige.

Nästa försändelse av denna typ skickas den åttonde december 1920, från Hedman till utrikesminister Erik Palmstierna. Hedman varnar däri för att en viss herr Lazarev, samt hans hustru Natalia, inom kort väntas resa till Sverige i avsikt att där bedriva propagandaverksamhet. Uppgifterna kommer enligt Hedman från överstelöjtnant R.F. Meiklejohn, t.f. chef vid brittiska passavdelningen. Han meddelar att han haft flera samtal med denna person angående den bolsjevikiska

⁴⁴ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 16/4 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁴⁵ Brev från Dr Torvald Höjer, UD till Tull och traktatkommitén i Stockholm 21/4 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

handelsdelegationen i Reval. Uppgifterna delges, enligt anteckning i marginalen, Eric Hallgren den 16/12.^{46 47} Redan den 14 december meddelar Hedman, efter ännu ett samtal med ovan nämnde brittiske överstelöjtnant, att en ”*judisk kommunist, Bentzelie Jankelevitsch Schirer*” skall resa till Sverige för att, även han, bedriva bolsjevikisk propaganda, och även denna gång utgår information till Eric Hallgren.⁴⁸ Hedman får alltså sin information primärt från en brittisk överstelöjtnant vid namn Meiklejohn, en informationsväg som inte är helt oproblematisk. I en försändelse till Torvald Höjer, daterad Reval den 21 januari, skriver Hedman med en specifik uppmaning från överstelöjtnanten; den information han delger svenskarna får inte vidarebefordras till främmande makt. Det har nämligen tidigare hänt att Meiklejohn skickat en rapport till brittiska Foreign Office som han också delgivit esterna. Esterna hade sedan i sin tur vidarebefordrat informationen till finnarna som slutligen i sin tur sänt rapporten till britterna. Överstelöjtnant Meiklejohn har därefter fått ett förvirrat meddelande från brittiska Foreign Office som undrade om det verkligen är han som författat den ursprungliga rapporten, som nu alltså delgivits britterna två gånger men från olika källor. Meiklejohn har därefter beslutat att ”[...] *icke mera delgiva andra regeringars representanter av honom avfattade rapporter.*”⁴⁹ Att ett undantag även fortsättningsvis kommer göras för just Sverige tillskriver Hedman sin intima bekantskap med överstelöjtnanten. Denna (tänligen dråpliga) händelse tillhandahåller alltså en tydlig och intressant bild av de informationsvägar UD utnyttjar i sammanhanget och om risken för rundgång i delgivningsprocessen.

Verksamheten fortsätter in på det nya året och nu får Hedman uttryckligen klartecken från UD att fortsätta sända dylik information. Den 3 februari 1921

⁴⁶ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 8/12 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁴⁷ Not: Herr och fru Lazarev grips dock i Reval innan avresa, information som också meddelas Hallgren, enligt brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 31/12 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁴⁸ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 14/12 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁴⁹ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 21/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

sänder Hedman en kopia av en passagerarlista till UD innehållandes 19 namn uppdelade i ”Departures” och ”Arrivals”. Den bifogade listan bär rubriken ”Arrivals and departures from communists in Esthonia” och är alltså redan sammanställd information. Troligen har denna överlämnats till Hedman av överstelöjtnant Meiklejohn. Hedman avslutar sitt brev:

Jag utbedjer mig meddelande, om förteckningar av detta slag erbjuda intresse.
Därest så är, skall jag söka att regelbundet insända sådana till Kungl.
Utrikesdepartementet.⁵⁰

Knappt två veckor senare sänder Torvald Höjer Hedman ett handskrivet meddelande i vilket han ger klartecken för vidare försändelser av ovanstående slag.⁵¹ Samma dag meddelar han även justitieminister Birger Ekeberg att han ålagt Hedman att sända information om bolsjeviker som rör sig till och från Estland.⁵²

Hedman fortsätter således att sända dylik information året ut. Den nionde februari bifogar han en förteckning över ”Tschrevytschajka-agenter [sic]” som är verksamma i Estland och kopior av den bifogade listan – märkt: ”Bolshevik secret service in Esthonia” -, innehållandes 13 namn, går vidare till Eric Hallgren och justitieministern.⁵³ Två dagar senare sänder han UD en lista med ”sovjetlitteratur” – 44 böcker och namn på författare står listat⁵⁴ - och den andra mars; återigen en lista med ”sovjetagenter” som uppehåller sig i, i tur och ordning, Paris, New York, Berlin och Riga. Värt att notera är att i de fall en utpekad sovjetagent också är jude, så finns detta angivet. Kopior utgår återigen till Eric Hallgren och

⁵⁰ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 7/2 1921 bifogad handling ”Arrivals and departures from communists in Esthonia”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵¹ Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till Hedman, t.f. konsul svenska konsulatet i Reval 16/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵² Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till justitieminister Birger Ekeberg 16/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵³ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 9/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵⁴ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 11/2 1921 bifogad handling ”Bolshevik secret service in Esthonia”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

justitieminister Ekeberg.⁵⁵ Den tionde mars sänder Hedman en förteckning över ryska kommunister som ankommit och avrest från Reval den senaste tiden, den 16 mars delges Hallgren informationen.⁵⁶ Den första april 1921 sänds den största samlingen namn från Hedman till UD. Brevet är adresserat direkt till utrikesministern och innehåller en förteckning över 143 personer som genomgått ”kommunistpropagandakurser” i Moskva i syfte att sprida idéerna utomlands. Listan är, återigen, redan bearbetat underrättelsematerial och kommer ifrån något Hedman refererar till som “*Speciella Brittiska Missionen*”.⁵⁷ I en skrivelse från samma dag är Hedman mer specifik och upplyser utrikesministern om att den Speciella Brittiska Missionen i Reval förtroligt meddelat honom att man har skäl att anta att “[...]härvarande bolsjeviksändebud M. Litvinov vidareänder propaganda till olika städer i Europa” och då särskilt till Stockholm.⁵⁸ Sagda mission tror sig också veta, meddelar Hedman, att Litvinov från tredje internationalen fått ett telegram i vilket han beordras att sända en kurir till Stockholm med uppdrag åt en kommunistorganisation i staden. Detta är det enda fall i materialet ur vilket vi kan utläsa att informationen i fråga faktiskt kommit till användning. Meiklejohn, som alltså lämnat uppgifterna till Hedman, vill veta om UD noterat något försök till inresa till Stockholm, för att på så sätt kunna kontrollera sin uppgiftslämnares trovärdighet.⁵⁹ I ett svar från UD – författat av Torvald Höjer – framgår att “*Den omtalte*” har inlämnat en ansökan om inresetillstånd, men att denna, som en effekt av uppgifterna lämnade av Meiklejohn via Hedman den första april, har avslagits.⁶⁰

⁵⁵ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 2/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵⁶ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 10/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵⁷ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 1/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵⁸ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 1/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁵⁹ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm, inkommet 6/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁶⁰ Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till Hedman, t.f. konsul, svenska konsulatet i Reval 6/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

Vid ett annat tillfälle ber överstelöjtnant Meiklejohn om ännu en gentjänst. I en skrivelse daterad Reval den åttonde april bifogar Hedman ännu en lista med namn på bolsjevikagenter som är aktiva i randstaterna. Uppgifterna på listan (17 namn, kopia utgår till Hallgren) är lämnad av Meiklejohn som dock anser att materialet i fråga är tunt och därför, via Hedman, hemställer en förfrågan om att få ta del av den information om personerna som Sverige må ha. Brevet avslutas av Hedman:

Jag skulle vara mycket glad, om jag kunde stå överstelöjtnanten till tjänst i detta avseende, då han gjort mig många och goda tjänster.⁶¹

Meiklejohns förfrågan tillmötesgår också av svenskarna, som dock inte har någon vidare information om personerna på listan.⁶²

Under perioden januari 1920 till april 1921 sänds från det svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm sammanlagt 272 namn på misstänkta Sovjetagenter, bolsjevikagitatorer och kommunister.

4.1.3 Militära och säkerhetspolitiska förhållanden

Den huvudsakliga uppgiften för det svenska konsulatet i Reval, när det gällde den bolsjevikiska rörelsen under den studerade tidsperioden, förefaller ha varit kartläggning av bolsjevikagenter av allehanda slag.

Överstelöjtnant Meiklejohn var dock även tillmötesgående när det gällde militära och säkerhetspolitiska förhållanden i landet och i Ryssland. I mars 1921 har Hedman från den Speciella Brittiska Missionen förtroligt meddelats att en ”3:de Internationalens armé” uppsats i Ryssland. Det intressanta i sammanhanget är hur detaljerade uppgifterna är; det stipuleras bland annat att armén skulle bestå av fyra infanteridivisioner, sammanlagt mellan 40- och 50 000 man med tillgång

⁶¹ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 16/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁶² V.P.M. från UD till Hedman, t.f. konsul, svenska konsulatet i Reval 25/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

till kavalleri och artilleri och att den är förlagd till Samara och Kasan.⁶³ Hedman meddelar att han inte hört något om armén från något annat håll, men att hans uppgiftslämnare – Meiklejohn – är övertygad om dess existens och betonar vikten av att informationen inte delges främmande makt. Den 16 april sänder Hedman en rapport till UD från Speciella Brittiska Missionen, avsedd för deras Foreign Office, angående en planerad röd resning i Estland. Rapporten avslöjar bland annat att ”A plot to commence serious disorders in Reval on the 15th April has been discovered.”⁶⁴

4.2 Norge

I fallet Norge går det att tidigt inringa ett tydligt underrättelsebehov utifrån en utbredd och tydligt formulerad farhåga om situationen i den norska Finnmarken (se s. 17)

Rapporteringen från Norge kom således att i stor utsträckning behandla säkerhetspolitiska och militära frågor. Dock är dessa i sammanhanget mycket nära förknippade med propaganda- och agitationsläget varför en strikt tematisk uppdelning inte riktigt låter sig göras. Det är dock rimligt att påpeka att man från den svenska representationen i Kristiania sände UD information om sovjetryska representanters verksamhet i landet redan innan augusti 1920. Så rapporterar till exempel Ramel från den svenska beskickningen till utrikesministern redan i mars om att tre personer från Sovjetryssland deltagit i en internationell transportarbetarekongress i Kristiania (Oslo).⁶⁵

⁶³ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm april 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁶⁴ Brev från svenska konsulatet i Reval till UD i Stockholm 16/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁶⁵ Brev från svenska beskickningen i Kristiania till UD i Stockholm 27/3 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

4.2.1 Säkerhetspolitik och agitation

Som en direkt effekt av UB:s rapport från slutet av augusti (se sid. 18) avfattar Torvald Höjer den sjätte september ett strängt förtroligt brev till Envoyén friherre Ramel vid den svenska beskickningen i Kristiania för att förhöra sig om förhållandena i Nordnorge. Vi kan se att brevet sänts med anledning av rapporten från UB eftersom Höjer hänvisar till denna i brevet, samt till ett annat PM (också detta från UB) som finns bifogat.

Delvis stämma de där lämnade upplysningarna med vissa antydningar som av de båda norska ministrarna gjordes vid ministermötet i Köpenhamn; i andra avseenden gå påståendena mycket längre.⁶⁶

I det bifogade PM:et menas att läget i Nord-Norge kan anses vara ”*ganska allvarligt*” och att de socialistiska finnmarksbladen öppet talar om hur illa de behandlas av Norge och om en önskad anslutning till Ryssland. PM:et hävdar också att det pågår en rysk mobilisering på den ryska sidan av Passviksdalen, men drar härvid slutsatsen att den styrka som där koncentreras inte utgör någon direkt fara för Finnmarken, men att situationen ändå är ”*oroväckande*” och att stämningen i Norge är ”*tryckt*”.⁶⁷ Höjer avslutar sitt brev med att fråga Ramel om han anser att uppgifterna i fråga är förenliga med verkligheten.

Den åttonde september svarar Ramel på Höjers förfrågan i ett brev märkt ”strängt förtroligt”. Han låter meddela att det är rätt uppfattat att det i Finnmarken bedrivs en ”*våldsamt bolsjevikisk agitation*” och att detta väckt ”*mycken ängslan i vida kretsar*”.⁶⁸ Att man däremot skulle gå från prat till aktion och verkligen lösslita sig från övriga landet håller han för osannolikt. För det, menar han, skulle det behövas en flotta och en sådan disponerar Sovjet inte över i trakterna. Vidare menar han att sovjettrupperna skulle behöva avnjuta större framgångar i Finland

⁶⁶ Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till Envoyén Ramel, Kristiania, 6/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁶⁷ Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till Envoyén Ramel, Kristiania, 6/9 1920 bifogat PM, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁶⁸ Brev från svenska beskickningen i Kristiania till UD i Stockholm 8/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

än vad som just nu är fallet. Han citerar dessutom en norsk professor som, med hänvisning till den norske arbetarens lathet och feghet, menar att strejker nog är att vänta, men knappast mer. Ramel avslutar brevet med en försäkran om att han inte skall undfalla att sända mer information om han får erfara något vidare i frågan. En kopia av skrivelsen utgår samma dag från Höjer till friherre Beck-Friis vid den svenska beskickningen i Köpenhamn.⁶⁹

Den tionde september kommer också mycket riktigt kompletterande information, i ett brev märkt ”strängt förtroligt”. Ramel redogör för ett möte med den norske utrikesministern Christian Fredrik Michelet. Ramel hade frågat vederbörande om läget i Finnmarken var så allvarligt som det hade antytts och fått svaret att

[...]förhållandena voro mycket betänkliga och att regeringen under den närmaste tiden väntade allvarliga obehag från Finnmarken.⁷⁰

Enligt Ramel hade Michelet också informerat honom om att man sänt en pansarkryssare till norra delarna av landet för att upprätthålla ordningen. Michelet väntade sig dock inte, enligt Ramel, att det skulle gå så pass långt som ett lösslitande från övriga Norge. De i Finnmarken bosatta kvänerna (benämning på finnar som sedan 1500-talet varit bosatta i Nordnorge) beskrivs av Michelet förvisso som ”synnerligen opålitliga”, men majoriteten av befolkningen utgörs av norrmän och Michelet hoppas därför på att befolkningen därstädes inte skulle göra något så ogenomtänkt som att försöka ansluta sig till Sovjetryssland.⁷¹ Ramel har även språkats med representanter från den norska militären som delar Michelets uppfattning, men som menar att ”militära grunder” icke desto mindre kan komma att behövas för att stävja eventuella lösslitningsförsök.

Ramel fortsätter sända rapporter från Kristiania om läget i den norska Finnmarken. Informationen i dessa försändelser anger antingen norska

⁶⁹ Brev från Torvald Höjer, UD, till friherre Beck-Friis, svenska beskickningen i Köpenhamn 8/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷⁰ Brev från Envoyén Ramel, Kristiania, till Torvald Höjer, UD, 10/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷¹ Brev från Dr Torvald Höjer, UD, till Envoyén Ramel, Kristiania, 6/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

tidningsartiklar eller samtal med ministrar och militärer som källor för uppgifterna. Den 16 september meddelar Ramel till exempel utrikesminister Palmstierna att han återigen varit i kontakt med den norske utrikesministern, som gjort gällande att situationen i Nordnorge nu verkade betydligt lugnare och att befolkningen alltmer börjat inse ihålligheten i den ryska agitationen. Å andra sidan, skriver Ramel, framhöll ”en med förhållandena i Nord-Norge väl förtrogen högre militär” att förhållandena i Finnmarken fortsatt gav upphov till oro och att man därifrån kunde vara ”beredd på obehagliga överraskningar”.⁷²

Vi kan alltså i ovanstående exempel tydligt se hur UD utnyttjar de svenska beskickningarna utomlands för att täcka ett tydligt formulerat underrättelsebehov. Frågan om till vem eller vilka Ramels information delgavs besvaras inte av för ovanstående redogjorda försändelser. En fingervisning om informationens spridning ges dock av ett förtroligt brev från Ramel till utrikesminister Palmstierna den elfte november 1920. Till brevet bifogar Ramel en artikel ur den norska tidningen ”Tidens tegn” där det framgår att stämningen till förmån för Sovjetryssland i avsevärd grad avtagit. Samma uppgifter meddelar Ramel att han fått från bland annat det engelska sändebudet i Norge, som noggrant följt utvecklingen.⁷³ Av en i materialet för hand författad not framgår att en sammanfattning av dessa uppgifter, den 13 november, utgått till de svenska beskickningarna i Berlin, Bern, Haag, Helsingfors, Köpenhamn, London, Paris, Rom, Washington och Wien.⁷⁴ Den 15 november vidarebefordras skrivelsen från UD till chefen för generalstaben Lars Tingsten.⁷⁵

⁷² Brev från Envoyén Ramel, Kristiania, till utrikesminister Erik Palmstierna, UD 16/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷³ Brev från Envoyén Ramel, Kristiania, till utrikesminister Erik Palmstierna, UD 11/11 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷⁴ Handskriven not från Torvald Höjer, UD 13/11 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷⁵ Brev från UD till chefen för generalstaben Lars Tingsten 15/11 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

4.2.2 Svensk-norska förbindelser i frågan

Mycket av informationen som delgavs UD i frågan kom alltså från kontakter med norska myndigheter i Norge. Men det förekom också ett direkt utbyte av information mellan UD och den norska beskickningen i Sverige.

Den 18 oktober 1920 delger ”Den KKL. Norske Legation” i Stockholm utrikesminister Palmstierna en rapport, märkt ”förtrolig”, från polismästaren i Vardö. Rapporten innehåller namn och täckadresser för bolsjevikisk korrespondens i Finnmarken. Innehållet stipulerar bland annat att täckadressen för försändelser från Amerika till sovjetregeringen är ”Trygve Nygård”. Det framgår av rapporten att Nygårds post varit kontrollerad (”postkontrollerat”).⁷⁶ Redaktionen för tidningen ”Finnmarken” pekades också ut som täckadress för bolsjevik i Amerika, Sverige och Finland. En del av breven till ”Finnmarken” är adresserade till en svensk – Richard Bodin – som främst får brev från röda anhängare i Finland avsedda för deras anhöriga i norra Ryssland. Posten till Richard Bodin har uppenbarligen öppnats då rapporten fastslår att man nästan bara funnit privata brev, med undantag för ett kodat meddelande avsett för ”3. *Internasjonal, Moskva*”. Det framgår slutligen av rapporten att tidningen ”Stormklockan” i Stockholm vidareänder brev från USA till ovan nämnda täckadresser i Vardö. På rapporten har någon med blyerts skrivit ”*PM till intendent Hallgren 20/10*”.⁷⁷

4.3 Storbritannien

UD:s kontakter med brittisk underrättelsetjänst förefaller under den undersökta perioden vara väl utbyggda. Dels genom den information som lämnades av överstelöjtnant Meiklejohn till det svenska konsulatet i Reval, men också genom utbredda kontakter mellan den svenska beskickningen i London och Scotland

⁷⁶ Brev från KKL Norske Legation i Stockholm till utrikesminister Erik Palmstierna 18/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷⁷ Brev från KKL Norske Legation i Stockholm till utrikesminister Erik Palmstierna 18/9 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

Yard. Informationen som där delgavs svenskarna behandlade såväl privatpersoner och kontraspionage som propagandaspridning.

4.3.1 Kontraspionage

I ett förtroligt brev, adresserat till utrikesministern och daterat London 16 augusti 1920, sänder den svenska beskickningen i London (oklart vem) en avskrift av ett meddelande som tillhandahållits beskickningen av Scotland Yard. Det behandlar från engelsk sida befarade försök att från Sovjetmyndigheterna i Moskva inhämta detaljupplysningar om trupp- och vapenförhållanden i de skandinaviska länderna. Meddelandet, som är märkt ”*Director of intelligence, Scotland House, London S.w I*”, är daterat den 13 augusti och lyder:

Sir Basil Thomson presents his compliments to the Swedish minister and begs leave to inform him that, from information that has come into his possession, there are indications from various sources that the Moscow authorities are most anxious to gain information concerning arms and troops in Scandinavian countries and in the new Balcan states. Enquiries appear to have been instituted as to the morale of the troops, the efficiency of the officers, etc., and Soviet Agents have been requested to report fully to Moscow.⁷⁸

Ytterligare korrespondens av den 25 augusti visar att Torvald Höjer vidare sänder såväl en avskrift av brevet från svenska beskickningen i London som kopia av meddelandet från Scotland Yard till överstelöjtnant Francke vid generalstabens utrikesavdelning.⁷⁹ Bifogat till materialet finns även ett telegram i chiffer, signerat Wrangel. Troligen rör detta sig om Herman Wrangel, som vid tidpunkten var tillträdande utrikesminister. I det dechiffrerade telegrammet, daterat den 28 augusti, framgår att Sverige troligen, på något sätt mottagit mer detaljerad

⁷⁸ Brev från Kungl. Svenska beskickningen i London till Utrikesminister Erik Palmstierna 16/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁷⁹ Brev från Dr Torvald Höjer till överstelöjtnant Francke 25/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

information än vad som kommer till uttryck i det bifogade meddelandet från Scotland Yard. I telegrammet går bland annat att utläsa att

[...]vederbörande meddela idag att i telegramansamlingen också förekomma namnet Reins svensk metallarbetare och medlem av järnarbetarnas deputation till Sovjet som omnämnes såsom innehavande [oläsligt] från Ström.⁸⁰

Innehållet i telegrammet bör tolkas oerhört försiktigt då såväl avsändare som mottagare och viss ordalydelse inte helt säkert kan fastställas. Med namnet ”Ström” avses dock med all sannolikhet Fredrik Ström som genomgående dyker upp i materialet ofta refererad till som enbart just ”Ström”. Trots otydligheterna tyder telegrammet på att det förekom djupare kontakter med den brittiska underrättelsetjänsten samt att det i materialet som skickades mellan olika instanser förekom namn som av svenskarna kunde verifieras. Det tyder också på det i sammanhanget viktiga faktumet att den information som tillhandahölls Sverige genomgick någon form av analys och bearbetning.

4.3.2 Propaganda och personer

Vidare arkiverade försändelser visar att Sir Basil Thomson, som alltså under denna tid verkade som Director of intelligence vid brittiska Home Office (motsvarande inrikesdepartement), fortsatte att delgiva svenska beskickningen i London med kvalificerade underrättelser. I ett informellt men strängt förtroligt brev signerat Malmströmer, från svenska beskickningen i London till Höjer den åttonde januari 1921, står att läsa

Ärade broder,
Sir Basil Thomson, som städse visat sig synnerligen välvillig och intresserad att få lämna upplysningar angående den ryska frågan, har tillställt mig i afskrift närslutna bref den 6 innevarande månad, som jag hoppas kan intressera, äfven om det tyvärr ej kan föranleda den af T. föreslagna åtgärden.⁸¹

⁸⁰ Dechiffrerat telegram signerat ”Wrangel” 28/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁸¹ Brev från Kungl. Svenska beskickningen i London till Dr Torvald Höjer 8/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

I det bifogade brevet, som är signerat B.H. Thomson, varnas för att en rysk tidskrift – ”The russian press review” – tryckts på flera olika språk och skall distribueras till utvalda representanter i ett flertal olika länder. Thomson är säker på att Sverige är inkluderat och påpekar att det kan vara av intresse att varna den svenska regeringen utifall det av dem anses som angeläget att stoppa introduktionen av tidningen till landet.⁸²

Även när det gällde försöken att stoppa propaganda och agitation delgavs information om särskilda personer. Den sjätte januari inkommer till utrikesministern ett telegram i chiffer från den svenska beskickningen i London. Det dechiffrerade meddelandet lyder:

Strängt förtroligt. Sir Basil meddela, att Schliapnikoff, som av Ström anses
oumbärlig, inom kort väntas inträffa i Stockholm. troligtvis under falskt namn
[sic].⁸³

Det är i sammanhanget oklart vem denne Schliapnikoff är och varför det är av vikt att hans förväntade inresa till Stockholm noteras, men informationen anses tillräckligt viktig för att vidarebefordras till Hallgren den sjunde januari.⁸⁴

Den elfte februari 1921 mottar utrikesminister Herman Wrangel från det svenska konsulatet i Vilnius en lista med namn på över påstådda ryska officerare bosatta utomlands.⁸⁵ Den 21 april sänds från den svenska beskickningen i London ett brev till kabinetssekreterare Wollmar Boström. Detta brev är troligen ett svar på en förfrågan Boström gjort till beskickningen i London angående sändelsen från Litauen den elfte februari. Denna förfrågan saknas dock i materialet. I brevet framgår att Scotland Yard, via Sir Basil Thomson ”*med vissa mellanrum*” förser

⁸² Brev från B.H. Thomson till Kungl. Svenska beskickningen i London 6/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁸³ Dechiffrerat telegram från svenska beskickningen i London till utrikesminister Herman Wrangel 6/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁸⁴ PM från UD till Eric Hallgren 7/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁸⁵ Brev från svenska konsulatet i Vilnius till utrikesminister Herman Wrangel 11/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

den svenska beskickningen med liknande listor.⁸⁶ Bifogat i brevet finns ännu ett namn, Andrew Rothstein (sedermera känd författare), tillhandahållet av Scotland Yard. Det är dock alltså oklart i vilket sammanhang detta delgivs svenskarna, men materialet är märkt ”*Secret – communication to be restricted within the narrowest possible limits.*” och i det pekas Rothstein ut som hemlig agent å bolsjevikernas räkning.⁸⁷

Det står således utifrån det undersökta materialet klart att UD, via sin beskickning i London, mottog mycket kvalificerat underrättelsematerial under 1920-1921 och att detta skedde på en relativt hög nivå – med Director of Intelligence Sir Basil Thomson som främste uppgiftslämnare.

4.4 USA och Finland

I materialet är det främst två andra stater från vilket det utgår korrespondens; USA och Finland. För dessa två, där alltså mängden arkiverat material är mindre, redogörs nedan.

4.4.1 USA

De svenska relationerna med USA i frågan kom under den undersökta tidsperioden främst att handla om en viss Niels Jakobsson och dennes gripande i New Yorks hamn.

Den nionde augusti 1920 informeras UD, via den amerikanske Charge d'affairs i Stockholm, att en svensk undersåte vid namn Niels Jakobsson gripits när han klev av ångfartyget s/s Stockholm i New Yorks hamn. Efter visitation hade man i hans byxlinning funnit såväl diamanter som bolsjevikpropaganda,

⁸⁶ Brev från Kungl. Svenska beskickningen i London kabinettssekreterare Wollmar Boström 21/4 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

⁸⁷ Brev från Kungl. Svenska beskickningen i London kabinettssekreterare Wollmar Boström 21/4 1921, bifogad handling ”PROMINENT AGITATORS IN THE UNITED KINGDOM.”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA.

inlindat i ett brunt paket märkt ”tvätt”.⁸⁸ Tredje polisintendenten Hallgren samt justitieministern kopplas omgående in på fallet och den kommande brevväxlingen mellan amerikanska legationen och UD visar på ett utbrett samarbete i ärendet, där Sverige kompletterar den amerikanska brottsutredningen med det material man har angående Jakobsson och hans förmodade kontaktnät. Att UD sedan tidigare varit medvetna om risken för bolsjevikisk aktivitet ombord på de transatlantiska skeppen framgår av en skrivelse från ”Svenska Amerika Linien” till UD i april 1920. Där svarar en kapten Håkansson på den av en viss baron Koskull ställd fråga om ”[...]huruvida det ombord å s/s Stockholm förmärkts några utslag av bolsjevism bland hemvändande finnar och polacker.”⁸⁹ Detta överensstämmer också med hur Ottosson och Magnusson beskriver att underrättelsetjänsten främst arbetade under mellankrigstiden – informationen kom främst från sjökaptener eller affärsmän med kontakter utomlands (se sid. 15). En typisk försändelse mellan USA och Sverige vid denna tidpunkt utgår från den amerikanska legationen i Stockholm till Carl Hamilton vid UD. Ett talande exempel på den typ av förfrågningar amerikanerna hemställer är den som författas på julafton 1920; man undrar, på uppdrag av amerikanska Department of State, om en viss Oscar Ericsson, som man misstänker befinner sig i Stockholm som representant för ett New York-baserat företag, är identisk med Obadja Ericsson, tulltjänsteman från Göteborg som nämnts i det underlag den svenska polisen försett amerikanerna med i fallet Jakobsson. Anteckningar i marginalen på dokumentet föreslår att man via telefon frågat Hallgren om saken den 27 december.⁹⁰ Vid minst ett tillfälle hemställer man en förfrågan som inte är direkt relaterad till fallet Jakobsson. Den 18 januari 1921 frågar man om man kan få ta del av

⁸⁸ Brev från amerikanska legationen i Stockholm till kabinetssekreterare Wollmar Boström 9/8 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁸⁹ Brev från Svenska Amerika Linien till Kungl. Utrikesdepartementet 29/4 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

⁹⁰ Brev från amerikanska legationen i Stockholm till Carl Hamilton, UD 24/12 1920, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, I. 1920”, RA.

[...]any material possible concerning the growth and development of the radical or bolshevik movement in Sweden. This information has been requested by the Department of State in connection with the preparation of a report on the international development of bolshevism.”

Ingen vidare korrespondens i frågan finns arkiverat, men anteckningar i marginalen tyder på att begäran tillmötesgått på något sätt.

4.4.2 Finland

Som tidigare nämnts var uppfattningen hos svensk underrättelsetjänst att en ny röd resning var nära förestående i februari 1921. Med anledning av dessa farhågor inkommer till Sveriges Charge d'affairs i Helsingfors, Dr Hultman, flera förfrågningar om situationen i landet från Torvald Höjer.

I ett förtroligt brev den 25 januari 1921 framgår att Höjer talat med en bankman som för honom redogjort för ett samtal han haft med en person på väg till Frankrike via Stockholm. Personen i fråga hade, enligt Höjers interlokutör, ansett sig nödgad att realisera sin egendom i Finland och ta med sin familj till Frankrike i syfte att bespara dem ännu ett rött uppror. Höjer undrar således om situationen i Finland verkligen är så pass allvarlig som det antytts.⁹¹ Hultmans svar, avfattat den 27 januari, gör gällande att allt prat om en ökad röd fara i Finland kan härledes främst till agitation och ett ökat intresse för skyddskårens ekonomi. Det kan dock inte betvivlas, menar han, att den röda rörelsen befinner sig i tillväxt; vapenövningar i smyg, vapensmuggling och agitation förekommer. Källor han varit i kontakt med menar dock att styrkeförhållandena för tillfället är i alltför stor favör för skyddskåren för att en resning skulle kunna lyckas, såtillvida inte en ”rådsrysk armé” skulle intervensera.⁹²

⁹¹ V.P.M. från Dr Torvald Höjer till Charge d'affairs Hultman, Helsingfors 25/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁹² Brev från Charge d'affairs Hultman, Helsingfors, till Dr Torvald Höjer, UD 27/1 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

4.5 Fredrik Ström och de tre lådorna

I syfte att kartlägga informationsflöden är det intressant att se till UD:s insatser även på hemmaplan. UD, med dess utrikesrepresentationer, tjänade inte enbart som insamlare och distributör av information från främmande makt, utan var också en konsument av bearbetat underrättelsematerial.

Ett fall under den undersökta tidsperioden visar särskilt på detta – fallet med Fredrik Ström, den ryska handelsdelegationen och tre felsända lådor – och detta fall kommer i det närmaste att redogöras för, i syfte att exemplifiera när UD delgavs underrättelsematerial och hur man som konsument använde sig av detta.

4.5.1 Den ryska handelsdelegationen i Stockholm

Sverige saknade utbredda diplomatiska förbindelser med Sovjetryssland under den undersökta tidsperioden. Snarare än en ambassad fanns istället i Stockholm vid denna tidpunkt en rysk handelsdelegation.

Av försändelser och i UD:s arkiv bifogade dokument framgår tydligt att denna handelsdelegation var satt under strikt bevakning av svensk säkerhetstjänst; dess telegram till och från Moskva uppsnappades och lästes och dess organisation var väl kartlagd. I en förtrolig rapport daterad till den 21 februari 1921, beskrivs hur medlemmarna ur den ryska handelsdelegationen inte alls föreföll syssla med handelsfrågor:

Däremot tyda omständigheterna på, att de afse att så mycket mer ägna sig åt underrättelse och propagandatjänst.⁹³

Rapportens ursprung är oklart, men troligt är att den stammar från särskilda polisbyrån. Bilagt i rapporten finns en förmodad plan för etablerandet av en ”registratur-underrättelse-chifferavdelning” i Sverige som är mycket detaljerat

⁹³ Rapport daterad 21/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

återgiven.⁹⁴ Bilagt finns även telegram och försändelser som den svenska säkerhetstjänsten kommit över, vilket förefaller bevisa att någon form av underrättelseverksamhet faktiskt skett inom ramarna för den ryska handelsdelegationen. Den svenska polisen har bland annat utrönt att delegationens chef, Kersjenseff (egentligen Kerjentzev), mottar regelbundna bulletiner innehållandes till ryska översatta artiklar ur svensk press som behandlar allt ifrån arbetarnas ställning i Sverige, arbetslösheten och regeringens åtgärder för bekämpandet av denna, uppgifter om antalet arbetslösa och regeringskriser. Flera av de uppsnappade telegrammen är känsliga och rör inre stridigheter inom Rostabyrån och ryska handelsdelegationen.⁹⁵

4.5.2 Tre felskickade lådor och en smärre diplomatisk kris

Ett meddelande sänt från polismästare Hårleman till kabinetssekreterare Wollmar Boström den tredje mars 1921 innehåller uppsnappade och översatta försändelser ämnade för den ryska handelsdelegationen. Ett i sammanhanget särskilt intressant telegram, skickat till ”Kamrat P. Kerjentzev” lyder:

N.r 5028

Jag upprepar vad jag meddelade den 21. Tre lådor icke avsedda för Sverige avsändes av något misstag från Reval till Stockholm. En instruktion har givits i denna affär. Vi begära att lådorna, avsända av misstag, skola återsändas till Reval.⁹⁶

Den nionde mars mottar UD mycket riktigt en officiell skrivelse från den ryska handelsdelegationen, den man redan pekat ut som en underrättelseagentur. Brevet är avfattat direkt för utrikesminister Wrangel och är undertecknat av Kerjentzev, vars privata telegram man redan läst. Han informerar UD om debaclet med de tre felsända lådorna, en händelse UD redan känner till sedan, minst, den andra mars.

⁹⁴ Rapport daterad 21/2 1921, bifogad handling ”Plan för upprättandet av en registratur-underrättelse-chifferavdelning vid den ryska handelsdelegationen i Stockholm”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁹⁵ Kopia av V.P. M från polismästare Hårleman till statsrådet Gustaf Henning Elmqvist inkommet UD 29/2 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁹⁶ V.P.M. från polismästare Hårleman till kabinetssekreterare Wollmar Boström 3/3 1921, bifogad handling ”översättning och avskrift av brev och telegram”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

Excellency:

On January 27th, three cases, addressed to Consul Ström, Stockholm, and duly sealed by the Seal of the commissariat for Foreign Affairs, were delivered here from Reval and detained by the custom authorities. [...] I'm authorised by my government to beg to ask you that these three cases, wrongly delivered here, will be sent back to Moscow, under the Seals of the Commissariat for foreign affairs.⁹⁷

Man begär alltså lådorna tillbaka öppnade. Dagen därpå mottar UD dessutom ett brev från Fredrik Ström, som alltså agerar konsul åt den ryska handelsdelegationen och som fått de tre lådorna skickade till sig. Ström (som förövrigt hävdar att lådorna anlände redan den 22 januari) beskriver hur han först blivit informerad att godset i fråga fanns tillgängligt för avhämtning men att lådorna, jämlikt för vanligt frakt- eller passagerargods gällande bestämmelser, dessförinnan skulle öppnas och undersökas av tullmyndigheterna, varvid sigillet måste brytas. Ström hävdar att han då protesterat inför detta hos tullverket. Godset fördes sedan i land från fartyget, av vad Ström fått erfara, inte av besättningen utan av tull- eller polismyndigheter och han informerades om att försändelsen ”[...]icke var till mig destinerad i sådan ordning, att jag utan vidare kunde anses för rätt varumottagare.”⁹⁸ Ström påpekar även för UD att det är ett brott mot internationell sedvänja att avlägsna främmande staters sigill och hävdar att innehållet i lådorna är för honom helt obekant.

Sedan följer UD:s svar till den ryska handelsdelegationen. UD:s svar är undertecknat av en viss L. Leijonhufvud men ordalydelsen har, enligt anteckning i marginalen, fastställts av utrikesministern. I brevet, daterat den tionde mars, fastslår man att då Fredrik Ström är en privat svensk undersåte så måste allt gods som tillsänds honom hanteras av tullmyndigheterna i enlighet med gällande bestämmelser.⁹⁹ UD avfattar även ett svar till Fredrik Ström i vilket man upplyser honom att det i Sverige inte finns någon person som är berättigad till att motta

⁹⁷ Brev från Kerjentzev, Ryska handelsdelegationen i Stockholm till utrikesminister Herman Wrangel 9/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁹⁸ Brev från Fredrik Ström till Kungl. Utrikesdepartementet 10/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

⁹⁹ Brev från L. Leijonhufvud, UD, till Kerjentzev, Ryska handelsdelegationen i Stockholm 10/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

ryskt kuringods, med undantag för ryska handelsdelegationen som får ta emot 3 kilo i veckan. Man avslutar:

Då mellan Sverige och Ryssland f.n icke finnas några diplomatiska förbindelser kan denna fråga icke anses hava diplomatisk karaktär, vadan Utrikesdepartementet icke är i tillfälle att i frågan vidtaga någon åtgärd.¹⁰⁰

Den 12 mars skickas ännu ett brev från den ryska handelsdelegationen till Herman Wrangel. I brevet hävdar man att eftersom lådorna är förseglade av det ryska utrikesministeriets sigill och ej avsedda för Fredrik Ström så kan han inte betraktas som varumottagare (consignee) för godset och man insisterar på att lådorna återsänds till Ryssland. Brevet, som är undertecknat av Kerjentzev, anses av svenskarna som provocerande och en anteckning i blyerts skvallrar om att det inte besvarades: *"lämnas obesvarat då det ej är lämpligt diskutera dessa oförskämdheter"*.¹⁰¹ Troligen är det Wrangel själv som står för noteringen.

I sammanhanget finns bifogat en rapport vars ursprung är okänt. Men det i sammanhanget mycket passande ämnet tyder på att den beställts fram, eventuellt sammanställt för just detta ärende, och delgivits UD. I rapporten går att läsa om vilka metoder för subversiv verksamhet som används av ryska officiella sändebud i främmande land. Särskilt rapportens avslutning är värd att referera:

Kommunistlitteratur transporteras huvudsakligen tillsammans med gods, som i transito passerar genom grannstater, och som enligt handelsöverenskommelserna icke öppnas vid gränsen; de söka även muta tulltjänstemän[...]¹⁰²

Fredrik Ström sänder den 21 mars ännu ett brev till UD där han bland annat ifrågasätter departementets påstående om att det inte existerar några diplomatiska relationer mellan Sverige och Sovjetryssland – är inte upprättandet av en

¹⁰⁰ Brev från UD till Fredrik Ström 10/3 1921, "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921", RA

¹⁰¹ Brev från Kerjentzev, Ryska handelsdelegationen i Stockholm till utrikesminister Herman Wrangel 9/3 1921, "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921", RA

¹⁰² Rapport "Bolsjevikorganisationer i länder där Sovjet-Ryssland är officiellt representerat", "Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921", RA

handelsdelegation att betrakta som ett de facto-erkännande?¹⁰³ Ingenting tyder på att brevet besvarades. Den 23 mars inkommer slutligen en officiell protestnot på den ryska regeringens vägnar till UD, signerat av Kerjentzev. I brevet framgår att de tre lådorna, trots ryska protester, nu har öppnats av tullmyndigheterna. Enligt en notering i bläck i dokumentets marginal träffade utrikesminister Herman Wrangel sedermera Kerjentzev för ett personligt samtal.¹⁰⁴ Om det var de från säkerhetstjänsten till UD delgivna underrättelserna som gjorde att man beslutade sig för att inte sända tillbaka lådorna, utan öppna och se efter vad de innehöll, eller om detta skulle ha gjorts oavsett, framgår inte. Vad vi däremot tydligt kan se är hur UD uppträder som konsument av bearbetat underrättelsematerial i frågor som rör dess fält inom Sverige.

Vad som fanns i lådorna framgår av en handskriven lista som finns bifogad bland handlingarna. Listan innehåller 32 personnamn och tidningsredaktioner runtom i världen samt en notering av den mängd försändelser som skall distribueras dit – bland dem ”Redaktionen av *Politiken*, 9 paket, Stockholm”. De 32 mottagarna har adresser i Bryssel, Paris, Lyon, Madrid, New York, Barcelona och Köpenhamn.¹⁰⁵

Den svenska säkerhetstjänsten fortsatte även efter affärens avslutande att läsa ryska telegram till och från handelsdelegationen. I ett av dessa uppsnappade telegram ges instruktioner för hur Fredrik Ström skall gå tillväga för att dölja att en viss person rest till Ryssland när han viserar pass - genom att ”[...]slå stämpeln och visum på en särskild papperslapp av lämplig storlek och klistra in denna i passet på ett sådant sätt att den lätt kan borttagas”.¹⁰⁶ Huruvida detta verkligen försiggick kan inte beläggas utifrån det undersökta materialet.

¹⁰³ Brev från Fredrik Ström till Kungl. Utrikesdepartementet 21/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

¹⁰⁴ Brev från Kerjentzev, Ryska handelsdelegationen i Stockholm till utrikesminister Herman Wrangel 9/3 1921, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

¹⁰⁵ Hemligstämplat dokument ”Uppgift å adresser å paket inkomna den 22 januari 1921 med ångfartyget Kalevipoeg från Reval i tre lådor, märkta Ström, Stockholm”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

¹⁰⁶ Hemligstämplat dokument ”Från en bolschevikkurir har följande för propagandarbetet i Sverige belysande brev tillvaratagits”, ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet, II. Jan. 1921 – april 1921”, RA

5 Slutsats och sammanfattning

Jag skall i denna del av uppsatsen redogöra och sammanfatta de slutsatser jag anser att man kan dra utifrån min undersökning.

5.1 Behov

Som jag tidigt i uppsatsen fastslog förväntade jag mig inte att finna en strikt schematisk bild av UD:s roll i underrättelseverksamheten; snarare var poängen med att använda just underrättelsecykeln som analytiskt instrument att den tillät mig ringa in dess beståndsdelar utan att behöva bindas vid frågor om ”vad som kom först”.

Vad som framgår av det behov som utrikesrepresentationens verksamhet svarade mot, är att det främst rör sig om propaganda och militära förhållanden och att det fanns en idé om att dessa skulle uppträda tillsammans. Vad gäller propagandan och agitationens förmodade makt, finns ett tydligt fokus på detta i materialet. De personuppgifter som delgavs UD svarade således mot ett tydligt underrättelsebehov. Särskilt så i Estland och Norge, två exempel på hur man från UD i Stockholm ålade utrikesrepresentationen att fästa särskild uppmärksamhet vid vissa specifika förhållanden. I fallet Estland genom att konsuln Hedman ges klartecken att fortsätta sitt redan påbörjade arbete med att vidarebefordra bearbetat brittiskt material från sin uppgiftslämnare och i fallet Norge med att rapporteringen redan inledningsvis utförs i syfte att verifiera tidigare inkomna uppgifter om oroligheter i Finnmarken. För fallet Storbritanniens vidkommande framgår också tydligt hur det primära fokuset förefaller ligga på att hindra tillförseln av propagandamaterial och agitationsbedrivare till Sverige. Det framgår till exempel av min undersökning att den svenska beskickningen i London med

”vissa mellanrum” mottog förteckningar över påstådda ryska officerare bosatta utomlands från högt uppsatta företrädare för den brittiska säkerhetstjänsten. Det är dock också rimligt att påstå att utrikesrepresentationens rapporter bidrog till formulerandet av nya behov, även om detta är en slutsats som inte bör dras in extremis. Så pekar till exempel t.f. konsuln Hedman i Reval redan i augusti 1920 på det anmärkningsvärda i att en uppgiftslämnare pekar ut chefen för den ryska handelsdelegationen som den primära spridaren av boljsevikpropaganda i Estland, en aspekt som sedermera blev en realitet även i Sverige. På detta sätt är det ändå, enligt mig, rimligt att anta att underrättelsecykelns ständigt pågående förlopp med tiden gav upphov till nya behov. Om inte annat går åtminstone tydligt att se hur UD i Stockholm delgavs bearbetade underrättelser från de inhemska organisationerna, och att dessa i många fall ledde till att nya behov ålades utrikesrepresentationen att stilla.

Det kan förefalla anmärkningsvärt att så lite av materialet direkt behandlar Ryssland. Detta kan nog dels tillskrivas de begränsade diplomatiska kontakterna man under perioden hade med landet. Men det framgår ändå tydligt ur materialet att just Ryssland är allestädes närvarande. Så utgår till exempel från beskickningen i Reval en kartläggning över de ryska delegaterna och över misstänkta sovjetiska agenter. Fokuset på just agitation och propaganda, alltså i förlängningen på ”spridningsfrågan”, gör dock att landet i materialet tilldelas en bakom – eller underliggande roll.

5.2 Inhämtning

Den inhämtning som bedrevs av utrikesrepresentationen delgavs primärt de svenska beskickningarna av främmande makt. Den svenska Londonbeskickningens samarbete med den brittiska underrättelsetjänsten är ett särskilt uppseendeväckande exempel härvid, men mönstret går igen i samtliga länder som omfattas i materialet. I fallet Norge var man mer benägen att använda sig av högt uppsatta militärer och ministrar, vilket säkert kan tillskrivas de i allmänhet nära förbindelserna med landet. I andra fall består materialet av tidningsartiklar, alltså vad vi idag skulle kalla ”open source intelligence”.

Det är härvid aktuellt att återkoppla till vad jag inledningsvis sade om behovet; att de två avgörande faktorerna är tillgång och selektivitet. Det är utifrån detta, och i samband med fokuset på propaganda och agitation utifrån och in, inte märkligt att vissa insamlingsuppgifter ålades utrikesrepresentationen och sedan delgavs de inhemska underrättelse- och säkerhetsorganisationerna.

5.3 Delgivning

Särskilt iögonfallande i materialet är, som antytts, de stora mängder personuppgifter som utgår från beskickningen i Reval. Huvudsyftet med denna kartläggning förefaller främst vara att förhindra inresor till- och genomresor via Sverige. Men där förekommer också fall där personer som endast inrest till och från Estland noterats av svenska UD. Det är i sammanhanget anmärkningsvärt att denna information i så pass många fall delgivits tredje polisintendenten Eric Hallgren. Detta faktum skulle förefalla peka på att personuppgifterna sparades och att vi således, per definition, kan tala om en svensk registrering av utländska personer. Detta är dock en tolkning som är i behov av kompletterande studier för att till fullo kunna fastställas. Ulf Eliassons tidigare nämnda översiktliga genomgång av kriminalavdelningens i Stockholms arkiv, som visar att huvuddelen av de registrerade vänstersocialisterna och kommunisterna hade ledande positioner inom rörelserna och att, i de fall där registreringen under 1920-talet även omfattat aktiva medlemmar, detta i synnerhet handlat om personer som upprättat förbindelser mellan kommunistiska celler inom de militära förbanden och lokala kommunistiska klubbar och arbetarkommuner, kan alltså vara i behov av att kompletteras av en internationell bild.

Information som insamlats av utrikesrepresentationen delgavs även myndigheter såsom Tull- och traktatkommitén och generalstabens utrikesavdelning. Den sistnämnda i vissa av de fall där militära förhållanden diskuterats. Information delgavs dock också andra beskickningar och främmande makter. Särskilt USA mottog via UD upplysningar om den svenska bolsjevikiska rörelsen. UD fungerade på detta sätt en distributör av begärda upplysningar. Fallet med Fredrik Ström och de tre lådorna visar också på hur UD *delgavs* information

från inhemska underrättelseorganisationer när det gällde uppgifter som rörde deras fält; UD framstår alltså som konsument och möjlig beställare av bearbetat underrättelsematerial i de frågor som rörde kontakter med främmande makt inom Sverige.

5.4 Sammanfattning - Utrikesrepresentationens underrättelseroll

Uppsatsens överordnade syfte var att söka klarlägga den svenska utrikesrepresentationens roll i den svenska underrättelseverksamheten åren 1920-1921.

De svenska beskickningarnas roll avgjordes i mångt och mycket av behovet och det faktum att, som tidigare forskning redan klarlagt, det existerade en sorts växelverkan mellan det inrikespolitiska och det utrikespolitiska hotet. Min undersökning visar att utrikesrepresentationens huvudsakliga underrättelseroll under den undersökta tidsperioden främst låg i inhämtningen och att denna tydligt fokuserades mot spridandet av propaganda. Flera aspekter, främst rapporten om intellektuell bolsjevism (s. 16) samt rapporten som delgavs UD i samband med affären med den ryska handelsdelegationen och de tre felskickade lådorna (s. 42) tyder på att man från svenskt underhåll under tidsperioden främst betraktade propagandan som något som skulle utföras i penetrativt syfte. Denna slutsats ger stöd åt Ulf Eliassons uppfattning i frågan.

Materialet sändes sedan till UD i Stockholm som i sin tur ofta vidarebefordrade den till berörda myndigheter och inhemska underrättelseorganisationer. Tidigare forskning har fastslagit att den särskilda polisbyråns arbetsuppgifter kom att ändras 1918; den skulle fokusera på övervakning och registrering av utlänningar som rest in i Sverige. Min undersökning kan belägga att det i stor utsträckning var utrikesrepresentationen som försåg byrån med uppgifter om personer som man misstänkte skulle försöka resa in i Sverige. Det handlar dock inte om någon delgivning i ordets här avsedda bemärkelse; materialet som lämnades över bearbetades inte av UD självt. Det har i tidigare forskning inte existerat några uppgifter om fast rapportering utomlands

under 20-talet. Utgifter för agenter har pekats mot att det förekom vissa kontakter med utlandet under mellankrigstiden, men att satsningarna på detta område förblev obetydliga under resten av 20-talet. Mina resultat pekar mot att denna potentiella brist inom svensk underrättelseverksamhet till en betydande del kan ha uppvägs av utrikesrepresentationens rapporter från de svenska beskickningarna utomlands.

5.5 Vidare forskning

Fältet inom vilket min uppsats rör sig är i stort behov av kompletterande undersökningar. Jag har lyckats påvisa att en betydande del av utrikesrepresentationens rapportering i bolsjevikfrågan kom att handla om personuppgifter. Vissa aspekter av denna rapportering pekar mot att det, per definition, förekom svensk registrering av kommunistympatisörer även utomlands, men dessa uppgifter är i behov av kompletterande undersökningar för att kunna fastställas. Till exempel kan Säkerhetspolisens arkiv utgöra en lämplig källa för sådana studier. Kort sagt så behöver vi veta vart informationen som vidarebefordrades, främst till Eric Hallgren, tog vägen. En mer kvantitativt inriktad studie på det primärmaterial jag har använt mig av är också att förordas. Jag har valt att endast studera en mindre del av de uppgifter som finns arkiverade under rubriken ” Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet” – ett material jag är övertygad om utgör silverkulan för en vidare förståelse för svensk underrättelsetjänst - och det upplevda hotet från kommunismen, ett ämne som sträcker sig från minst 1917 till 1992. Min undersökning är således i behov av att kompletteras med vidare undersökningar i syfte att söka utröna i vilken utsträckning dessa rapporter fortsatte. Forskningen behöver dock samtidigt i allt större omfattning våga ge sig in på detaljnivå och mer djuplodande undersöka vilka säkerhets- och utrikespolitiska risker som var förknippade med den överordnade rädslan för subversiv verksamhet, och under vilken tid. Med dagens forskningsläge vet vi sedan tidigare att bolsjevismen och kommunismen ansågs utgöra reella samhällshot, men det var, mig veterligen, tidigare okänt att man från svenskt håll oroade sig för till exempel utvecklingen i Nordnorge och att den ryska handelsdelegationen i Stockholm – som ett direkt resultat av

bolsjevikskräcken och rädslan för propagandaflöden – var satt under strikt bevakning. Fler kvalitativa studier torde vara ett gott första steg.

Mina resultat tyder som sagt på att utrikesrepresentationens roll i sammanhanget var en effekt av att det primära behovet under den aktuella tidsperioden var att förhindra propagandaspridning och agitation. Detta i kombination med vad som tidigare fastslagits – att de utrikes- och inrikespolitiska hoten i mångt och mycket uppträdde gemensamt – innebar att striden stod hos passutfärdarna, tullmyndigheterna och inom sjötrafiken. Det förefaller tämligen enkelt att härifrån göra kopplingar till dagens krig mot terrorism. Det skulle därför vara intressant att genomföra någon form av text- och diskursanalytisk undersökning av källmaterialet, där man t ex verkar ha haft en förkärlek för att använda sig av en sjukdomsterminologi när man talar om den bolsjevikiska rörelsen.

6 Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet, Marieberg (RA)

UD:s arkiv, 1920 års dossiersystem

Grupp HP, vol. 1457 ”Den bolsjevikiska rörelsen i Sverige och utlandet.”

Tryckt litteratur

Agrell, Wilhelm, *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-2000*, Lund 2000

Agrell, Wilhelm, *Konsten att gissa rätt: Underrättelsevetenskapens grunder*, Malmö 2009

Eliasson, Ulf, *I försvarets intresse: Säkerhetspolisens övervakning av ytterlighetspartier 1917-1945*, Lund 2006

Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla: offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund 2001

Ottosson, Jan-Magnusson, Lars, *Hemliga makter: svensk underrättelsetjänst från unionskrisen till det kalla kriget*, Stockholm 1991